

УЧЕНИЧКА БИБЛИОТЕКА
УЧЕНИЧКА БИБЛИОТЕКА
Л. Бр. 2817/17
П. Бр.

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ л. 77

ПОВРЕМЕНИ СПИС
ЗА СЛОВЕНСКУ ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

ИЗДАЈЕ
А. БЕЛИЋ

УРЕЂУЈУ:
А. БЕЛИЋ, СТ. М. КУЉБАКИН, СТ. ИВШИЋ и ФР. РАМОВШ

КЊИГА XVII

ШТАМПА ДРЖАВНЕ ШТАМПАРИЈЕ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ
БЕОГРАД, 1938—1939

САДРЖАЈ XVII КЊИГЕ

Расправе и чланци	СТРАНА
① Јован Л. Вуковић: Говор Пиве и Дробњака	1—114
2. Stjepan Ivšić: Neki primjeri asimilacije dentala <i>t, d</i> palatalu <i>l, ñ</i>	114—130
3. Fr. Hešić: Travnik i Dolac u Bosni	130—135
4. Dr. Nikola Majnarić: Jedno rovtarsko narječje u Gorskom Kotaru	135—150
5. Михаило Стевановић: Питање значења глаголских времена у релативној употреби њиховој	150—179
6. А. Белић: Прилози учењу о употреби времена у српско-хрватском језику	179—189
7. Владимир Мошин: Старац поп Теодосије и хиландарска „братија начелна“	189—201
⑧ Васо Томановић: Мешање речи	201—218
Хроника	
1. А. Б.: Д-р Томислав Маретић (некролог)	218—222
2. Б. Милетић: Josef Chlumský (некролог)	221—226
3. Б. Милетић: Miloš Weingart (некролог)	225—229
4. N. Majnarić: Dr. August Musić (некролог)	228—234
Критика	
1. С. Куљбакин: <i>Weingart Miloš, Rukověť jazyka staroslověnského v Praze 1937. Vydal didaktický kruh Klubu moderních filologů v Praze nákladem vlastním, 1—248</i>	234—237
2. С. Куљбакин: Проф. д-р <i>Иван Оиенко</i> Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян. В тексті 75 зніmkів із стародавніх пам'яток 1938. Друкарня О. О. Василян у Жовкви	236—252
3. А. Белић: <i>Hermelin Ellen, Über den Gebrauch der Präsenspartizipien von perfektiven Verben im Altkirchenslavischen Inauguraldissertation. Uppsala 1935. XIV + 154</i>	252—255
4. А. Белић: <i>В. В. Виноградов, Современный русский язык. Грамматическое учение о слове. Выпуск I. Государственное Учебно-педагогическое издательство. Москва 1938. 151°. 8°. + II — Выпуск II. Москва 1938. 591.</i>	255—260
5. Д. Костић: Годишњица Николе Чупића. Издаје његова задужбина. Књига XLVII. Београд 1938. Стр. 323.	260—273

	СТРАНА
6. А. Б.: <i>Safarewiczowa Halina</i> , O pochodzeniu i użyciu wyrazów jeśli, jeżeli w języku polskim. Wilno 1937. XVIII + 172	272—276
7. Б. Милетић: <i>Weingart M.</i> Texty ke studiu jazyka a písemnictví staroslověnského. Praha 1938; сопствено издање (VIII + 176 стр.)	275—278
8. Б. Милетић: <i>Weingart M.</i> Hlaholské listy Videňské. K dějinám staroslověnského missálu. Časopis pro moderní filologii XXIV, 105—129 и 233—245. (И као засебан отисак 1938 год.)	277—280
9. Н. Радошевић: <i>Racoviță C.</i> L'article en russe. 1939. Paris (VIe) Librairie E. Droz. București (I) Institutul de Linguistică Română. 58 стр.	280—283

Библиографија

Скраћенице	283
I Филозофија и језик	284
II О прасловенском и словенским језицима	285
III Етимологије, историја речи, тумачење речи, збирке речи	289
IV Несловенски језици	293
V Балканологија	294
VI Старословенски језик	298
VII Српскохрватски језик	
а) Фонетика (експериментална, физиолошка, фонолошка)	302
б) Граматика и граматичка питања	303
в) Савремени књижевни језик	306
г) Дијалекти	316
д) Текстови стари и нови, издања; њихова критика, порекло итд.	319
ђ) Историја српскохрватског језика	323
е) Метрика	323
ж) Стих	324
з) Методика, настава књижевног језика	324
и) Терминологија	325
ј) Народне умотворине (текстови, тумачења итд.)	325
VIII Речници стари и нови српскохрватског језика (српскохрв. и ког страног језика)	331
IX Биографије, аутобиографије и сл. грађа	333
X Библиографија	337
XI О становништву	338
XII Различно	339
XIII Словеначки језик	342

Регистар

I Предметни регистар	367—371
II Регистар речи	371—375
III Регистар писаца	375—382

Говор Пиве и Дробњака

Увод

Говор Пиве и Дробњака носи у себи типичне особине новоштоковских дијалеката најновијега типа. Заузима једно од централних места у склопу говора источне Херцеговине и претставља једну нијансу оних дијалеката који су уносили највише творачке снаге у наш језик, од којих је долазио први импулс за развијање свих распрострањенијих језичких црта у говорима новијег и најновијег типа у нашем језику. То је један од оних говора који су давали језику језичко богатство разноврсношћу и продуктивношћу у начину образовања речи, реченични склоп, лакоћу, сликовитост и јачину израза и — све оне језичке особине које се огледају најлепше у језику Вука Караџића и у језику народне песме и приповетке. Носећи типичне особине наше новије акцентуације, спада међу оне говоре који су, свакако, дали први потстицај за развијање данашње четвороакцентне системе нашега књижевног језика.

Природно је било да овај планински крај, неприступачан разним туђинским утицајима, чувајући и развијајући расне особине нашега народа и његова обележја, чува и развија његово прво обележје — језик. Становник овога краја, планинштак, налазећи се увек у дотицају, највише у борби, с богатом, за њега тајанственом, планинском природом, богатио је своју машту; патећи, пунио је свој унутарњи живот снажним осећањем; упућен да сам себи ствара претставе о природним појавама и објашњава њихов однос, сточар који је имао времена да мисли и проживљава ствари, — стварао је свој језик и давао израз пластичан, снажно емоционалан и мисаон.

Творачку снагу језика овога краја показује лепо развој фонетских и морфолошких особина говора, које, како ћемо видети, нису ремећене појавама и утицајима са стране, тако да

је овај говор давао свој развитак од најновијег стања нашег језика, а у својим незнатним отступањима од књижевног језика не показује какав сплет властитих особина и утицаја са стране, него је особине развио на свом тлу у складу, мање или више, са осталим оближњим говорима свога типа. Можда би још лепше показао творачку снагу језика баш овога краја речнички материјал, који је, поред богатства у разноврсности продуктивних наставака за образовање и разноврсности начина образовања речи, обилан речима које у својој основи претстављају, одређеније или неодређеније, подражавање природи, или које извесне апстрактне претставе по каквој асоцијацији доводе у везу с визуелним или аудитативним појавама у природи. Исцрпан тај речнички материјал претстављао би лепо богатство и за освежавање књижевног језика.

Иако рекосмо да овај крај претставља једну говорну нијансу, ипак није лако свуда наћи све незнатније специјалне говорне црте по којима би се разликовао од свих осталих околних крајева. У ствари, не може ни бити речи о специјалним особинама овога говора, које не би прелазиле границе овога краја: већином све и незнатније црте развиле су се у заједници са по којим још суседним говором. Али се може наћи по која говорна особина којом се може повући граница према поједином граничном говору.

На југу према говорима околине Никшића примећује се одмах фонетска разлика у сажимању вокала $a+o$, на пр., у партиципу активног перфекта: *идшб*, *прѣдб* према *идши*, *прѣдѣ* (в. ниже), затим, разлика у супинском облику инфинитива: *узимаш*, на пр., према *узимаши* (облик инфинитива, обичан у околини Никшића). Разлике овога говора према јужним говорима дошле су, углавном, отуд што су говори Никшића и околине примали по коју особину црногорских зетских дијалеката.

Мање би се говор Пиве и Дробњака разликовао од источнијих говора — говора Мораче и околине Колашина. И овде је по која црта црногорских говора залазила више у ове источније крајеве. Поред тога, као што ћемо видети, и овде је мала разлика у сажимању у партиципу акт. перфекта (исп. ниже *дѣо* према *дѣ*), — само су ту разлику говори развили посебно сваки на своме тлу.

Североисточно преко Таре налазе се говори околине Пљеваља. Да не помињемо разлику према муслиманском говору, говор овога краја помало се разликује и од говора православних становника пљеваљске околине. Виднија је разлика у морфолошкој особини

глагола с инфинитивном основом на *и*: у околини Пљеваља чују се ови глаголи у трећем лицу плурала презента са завршетком на *у* (*држу*, *носу*). Више је, можда, разлике у акценту. Поред разлике у акценту појединих речи постоји разлика у неакцентованим дужинама извесних именичких, придевских и глаголских категорија.

На северу говори Фоче, Чајнича и околине у понеким приметнијим цртама, које су већином особине и даље на север босанских говора, разликују се од говора Пиве и Дробњака. Ту би дошла редукција вокала у слоговима иза акцента, видљива особина већине босанских говора, на пр.: *нѣ мѣре* од *нѣ море*, *вѣлкѣ* место *вѣликѣ* итд. У околини Фоче, јужно према Пиви, чује се обично и код православних и код муслимана изговор речи са губљењем *д* испред *н*: *јѣна* место *јѣдна*, *јѣна* место *јѣдна*, *јѣнѣм* м. *јѣднѣм* и сл. (у ствари, у овим примерима после испадања *д* имамо вокале носног карактера — *јѣна*, *јѣнѣм*: дентално *д* назалисано је испред следећег назалног гласа, па је губећи експлозију назалисало претходни вокал).

Најмање се говор Пиве и Дробњака разликује према западу од говора Гацка и околине. Ниједну приметнију црту нисам нашао, по којој би се повукла граница у говору између Пиве и Гацка. Али би нам, свакако, испитивање акцента гатачког говора и ту дало материјала за одређивање разлике. Чини ми се да би дужине неакцентованих слогова у извесним категоријама речи и облика могле обележити границу међу овим говорима.

Јасно је да се овде, као што се чини уопште у одређивању граница дијалекатских особина, узимају границе у грубљим линијама и да се границе особина, по којима би смо издвајали овај говор од суседних, не поклапају строго са границама овога краја. Ту, као што ћемо то имати прилике понегде и да приметимо, крајња села чине обично прелаз од једног говора ка другом.

Пива и Дробњак су два племена природно подељена планинским чвором Дурмитора и огранака. Од старијих времена свако од ова два племена поред ближег заједничког живота имало је и свој посебни племенски живот и кроз историју свако је носило са својим племенским именом и своје племенске традиције, као што је то случај и са осталим племенима ових крајева. Нису увек оба племена припадала политички и административно једном центру. Пива је под турском влашћу припадала гатачким управљачима, док је Дробњак једно време био под влашћу пљеваљских паша. Поред

свега тога оба племена имала су увек ближу племенску везу, живот уже племенске заједнице, заједничке покрете и заједничко испољавање националних тежња; имала су оба племена онај заједнички однос што га нису могле кидати ни природна граница ни политичка и административна подела; у посебну племенску традицију била је уплетена заједничка традиција ближега живота оба племена. Племенска традиција Пиве и Дробњака не зна за какве веће племенске задевице, обичне у односима осталих племена; а зна се да се пред опасношћу са стране увек бежало из једног племена у друго и тамо се налазило уточиште.

У таквом ужем заједничком животу овај крај је развијао заједнички и говорне особине, тако да нема ниједне особине која би била општија у ком од ова два племена, а која не би обухватила, углавном, читаву територију овога краја; племенска граница не би могла бити граница и које незнатније језичке црте, док су обично, као што смо приметили, територијалне границе према осталим суседним племенима у исто време и приближне границе по које говорне црте.

Прибирајући и сређујући материјал за овај рад био сам у згодном положају утолико, уколико нисам имао пред собом говорно шаренило, мешање различитих говора, — одређивање утицаја страних дијалеката у већој мери. На овој ужој територији имао сам, као што рекосмо, једну говорну нијансу у којој су све приметније појаве општег карактера. Али уколико је с те стране био олакшан посао и уколико је овај говор један од оних који дају најмање отступања од књижевног језика, утолико се тражило исцрпније испитивање, детаљније разматрање и брижљивије продубљивање ситнијих појава. — Рођен у овом крају у коме сам и доцније од првог школовања проводио летњи одмор сваке године, чувајући језичко осећање матерњег говора, могао сам лако одабрати објекте испитивања и из свега материјала налазити оно што је типичније; могао сам лако осетити сваку особину која би била нова и која је дошла од подражавања страним говорима, чега има више у новије време услед мешања претставника овога говора са претставницима осталих наших дијалеката, и услед новијег улажења у овај говор особина исквареног књижевног и административног језика. Сигурније објекте испитивања претстављају свакако старији људи и жене (једнако скоро млађе и старије).

И поред тога што сам улазио у ситније појединости и нашао обимну грађу, и што посао око прикупљања грађе није био тежак,

— и поред тога што сам се трудио да читаву грађу претресем и разрадим, као и сваки дијалектолошки рад, и овај је далеко од тога да буде сасвим исцрпан. Давање исцрпности материјала отежавало је то што се нисам могао увек задржавати на терену испитивања онолико колико је то било потребно, нарочито где се ради о том да се уочи и забележи свака ситница, и што нисам био у могућности више путовати и повише пута се навраћати у исто место, кад се указивала потреба приликом сређивања и проверавања материјала. Још детаљније испитивање акцента, који се некад разликује и у појединим селима овога краја, а готову обилност речничког материјала, од кога један део имам и скупљен, све би то дало посла за подуже испитивање. Најзад, проучавање употребе времена и још покоје синтаксичке особине, што је у овом раду тек додирнуто, и то би тражило још посла, али би се зато нашло лепе грађе и за опште проучавање синтаксе нашег књижевног језика.

Ја сам већи део материјала добио од најближе околине у свом родном месту у Пиви, затим, нашао у сећању на свој изговор, пре него сам мењао особине свога говора према књижевном језику, и све сам то даље упоређивао са говором претставника из разних села Пиве и Дробњака. Све говорне особине објеката мога испитивања које су ушле у овај рад општије су за читав овај говор. Тражио сам највише преставнике села Пиве и Дробњака, која су конзервативнија у општем начину живота, па и у говору. Нисам увек био у могућности да свом испитивању на дуже времена подвргнем баш овакве објекте. Дуже задржавање у оваквим селима дало би, можда, још више згодније грађе за објашњавање типичних особина овога говора. Уопште, даљим испитивањима може се, мислим, грађа допунити, могу се одређеније утврдити извесне појаве, али материјал који је дат у овом раду може углавном одредити карактерне особине овога говора.

Као што ће се видети, фонетске, морфолошке, а нарочито акценатске особине појединих речи и облика овога говора упоређивао сам са материјалом из осталих сродних новоштокавских говора и других познатих по дијалектолошким студијама, поред тога што је сав материјал у овом раду дат у односу према књижевном Вукову и Даничићеву језику. У том погледу рад ми је био отежан што сам имао много труда да на време дођем до потребних дијалекатских и уопште језичких студија.

Хтео сам да у овом послу не останем само при прибирању и сређивању грађе, него да, уколико је то било могуће, и објасним карактеристичније појаве у овом говору. То сам чинио онде где ми се учинило да се говорна особина развила непосредно на тлу овога говора који је по већини својих језичких особина самоникао.

Литература

При изради овога рада послужио сам се највише овим делима и расправама из литературе о језику:

- 1) Белић А. *Акцентна студије*, Београд, 1914.
- 2) Белић А. *Дијалекти источне и јужне Србије*, Београд, 1905.
- 3) Белић А. *Замјетки по чакавским говорамъ*, Ст. Петербург, 1910.
- 4) Белић А. *О синтаксичком индикациви и „релативи“* (Symbolae grammaticae in honorem Joanes Rozwadovski II, 48—55).
- 5) Белић А. *О употреби времена у српскохрватском језику* (Јужнословенски филолог VI, 102—132 скраћено — ЈФ VI).
- 6) Budmani P. *Dubrovački dijalekat, kako se sada govori* (Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti LXV, str. 154—179).
- 7) Вушовић Д. *Дијалекти источне Херцеговине* (Српски диалектолошки зборник III, 1—70, — скраћ. ДЗБ. III).
- 8) Вушовић Д. *Прилози проучавању Његошево језика* (Библиотека Јужнословенског филолога III, Београд 1930).
- 9) Даничић Ђ. *Српски акценци* (издање Српске краљ. академије, Београд—Земун, 1925).
- 10) Ivšić S. *Današnji posavski govor* (Rad J. A. 196, str. 124—254, 197, str. 9—138).
- 11) Maretić T. *Gramatika i stilistika hrvatskog ili srpskoga književnoga jezika*, Zagreb, 1899).
- 12) Milas M. *Današnji mostarski dijalekat* (Rad. J. A. 153, str. 47—97).
- 13) Московљевић М. *Акцентна сисџем њоцерског говора* (Библ. Јужносл. фил., Београд 1928).
- 14) Мусић А. *Прилози науци о употреби времена у српскохрватском језику* (Глас српске краљ. академије CXXI, 109—173; CXXIII, 67—119; CXXVI, 3—53).
- 15) Pavić A. *Studije o hrvatskom akcentu* (Rad J. A. LIX, 1—102).
- 16) Simić N. *O bilježenju akcenta u školskim knjigama* (Nastavni vjesnik, VIII, 15—26 и 102—114).
- 17) Rešetar M. *Die serbokroatische Betonung südwestlicher Mundarten* (Kaiserliche Akademie der Wissenschaften. — Schriften der Balkankommission. — Linguistische Abteilung I, Wien 1900).
- 18) Rešetar M. *Der Stokavische Dialekt* (Kais. Ak. der Wissenschaften. — Schriften der. Balkankom. — Ling. Abteilung VIII. W. 1907).
- 19) Ружичић Г. *Акцентна сисџем њеволашког говора* (Срп. дијал. зборник III).

20) Tomljenović Gr. Bud. *Bunjevački dijalekat zaleđa senjskoga s osobitim pogledom na naglas* (Nastavni vjesnik XIX, 335—348, 401—414, 483—499, 579—604).

21) Šurmin Đ. *Osobine današnjega sarajevskoga govora* (Rad CXXI, 186—207).
Мање употребљена дела и расправе наведене су у тексту или испод текста, а реченици су поменути у уводу у *Речник*.

I Фонетика

Видније гласовне ознаке говора Пиве и Дробњака, којима се разликује од књижевног језика, јесу непознавање гласа *х*, који се већим делом губи, а у мањој мери замењује другим гласовима, затим непознавање гласа *ф*, који се замењује гласом *в*; даље, поред ове две ознаке, распрострањеније у нашим дијалектима, долази као виднија црта образовање гласова *с* и *з* од *сј* и *зј*, по најновијем, делимично и по новом, јотовању, — у мањој мери распрострањена црта наших западнијих дијалеката.

Остала незнатнија фонетска отступања своде се на неприметније појаве, познате, мање или више, говорима овога типа. Те појаве састоје се, или у мањим гласовним променама које обележавају гласовне процесе што су уско ограничени, у зачетку сузбијани разним психолошким моментима; затим на оне процесе који се и данас скривено развијају, — или су с друге стране, те појаве резултат обрнутог деловања: издвајање разним језичким психолошким процесима појединих примера, или скупног реда примера, из развијеног обичног гласовног реда.

Биће више речи о појединим ситнијим гласовним променама, биће покушаја да се детаљнијом анализом физиолошких и психолошких језичких момената извесне промене објасне у свом развоју на терену овога говора. При томе ће се увек имати у виду (и кад то не буде истакнуто) дотичне и сличне промене у осталим суседним говорима, које сам посматрао нарочито у односу оних појава о којима ће се у ком таквом случају говорити. Детаљне анализе гласовних појава биће, можда, више него би се дозвољавало кад се говори о једном ужем локалном говору, али је то зато што материјал у коме се огледају понеке појаве често показује правилност дотичног гласовног развоја, тако да сам тај материјал указује на изворност таквих појава у овом говору, и потстиче на анализу. Може се понекад и погрешити на оваквој анализи на ужем терену, али не често, ако човек довољно познаје и околне говоре. Али се у више случајева може и бацити светлост на

питања општијег значаја. Могу се некад у овако затвореном простору изближе додирнути или пратити поједине појаве језика као читавог организма, као што се детаљном анатомском анализом појединих органа увек додирују општи органски закони и уноси светлост у посматрање рада читавог организма. — Такви покушаји, и кад не успеју, мислим, нису за велику осуду. У нашим дијактолошким радовима понекад, баш због тога што се ствари нису анализирали и посматрале у светлости општих познатих гласовних закона нашег језика, и сам материјал није добро дат ни систематисан.

Сложеност питања гласовних процеса чине, нарочито, консонантске појаве сасвим супротног правца, као што је, на пр., мењање консонанта *љ* у *ј* иза лабијалних гласова (*дивји, сумја*) према појави где *ј* од *ѣ* иза истих гласова даје *љ* (*шрљешти, живљешти* и сл.) — у чему се огледа утицај аналогije и укрштање појава извесне врсте (исп. А. Белића објашњење тих појава у ЈФ XIV, 169).

1) Вокали

Поменућемо отступања од књижевног језика у појединим и скупним примерима за сваки вокал посебно, после чега ћемо прегледати таква отступања у општијим цртама вокализма.

а) Знамо да је данашње *а* у нашем језику, углавном, двојаког порекла: од прасловенског *а* (где је опет могло бити примарно или секундарно) и од полугласника *ь* или *ѣ*, кад су се развијали у пун вокал. И у једном и у другом случају ретко се место овога у овом говору може чути који други глас.

Поред *ноћас* и *ноћас* обично је у овом говору и *ноћес*. Ту бисмо имали место старог полугласника (*ь*), не глас *а*, него *е*. Вушовић помиње *ноћес*, у селима насељеним новим црногорским становништвом, и то узима као црту црногорских говора, где се, као што је познато, чува полугласник реда *е* (Д. Зб. III, 12). У овом се говору ова замена старог полугласника гласом *е* не би могла тумачити утицајем црногорских говора. Ту, у ствари, имамо замену гласа *а*, добивеног од полугласника, гласом *е*. Ако бисмо и могли у говору П. и Др. претпоставити овакав утицај говора старе Црне Горе, теже би било објаснити како је тај изговор ове речи дошао у западније херцеговачке говоре, јер се *ноћес* чује и западније — у околини Мостара, где не допиру ни издалека специјалне црте црногорских говора¹⁾. Да овде имамо прелаз

гласа *а* у *е*, уверавају нас и други случајеви у овом говору где и место примарног *а* имамо *е*.²⁾ У речи *јад* у изразима кад реч преноси акценат, чујемо каткад *е* место *а*: *на једе* ударијо! *на једе* му свануло! *на једе* ти дан дошб.

Такву замену налазимо и у глаголу *објениши* (*ојањиши*): *објенила* се бвца; *објењеница* итд.

Ја мислим да ови случајеви замене *а* са *е* стоје у вези са неким појавама у физиологији гласа *а*, у извесним позицијама, на тлу херцеговачких говора. Чини ми се да није тешко приметити да је у овим говорима тај глас, кад је кратак, испред и иза акцентованог слога, а иза меког гласа *ј* затворенији и да често добија боју гласа *е*. Ја сам у овом говору забележио: *ја^ерѣбица*, *ја^ерѣбиње* (назив места),³⁾ *ја^есѣниште*, *дд ја^ењѣша*, *за ја^ерѣшом*. Мењање боје гласа не може се приметити иза осталих меких сугласника — *ђ, љ, њ* у таквом положају: *ѣдљана*, *ѣо ѣвдлу* и сл. Изгледа да се у овом говору — а то би била особина и осталих херцеговачких говора — врши помало процес редукције вокала у кратким слоговима иза и испред акцента, оно што је у већој мери извршено у говорима источне Србије,⁴⁾ и што је, можда, ограничено само на слоге иза акцента, извршено у извесним босанским говорима. С редукцијом вокала природно је у вези и мењање боје, а отсечнија промена боје најпре се могла јавити баш иза гласа *ј* који је најмекши од палаталних сугласника. Ми знамо да су се и у старим епохама нашег језика асимиловали тврди самогласници према меким сугласницима (исп. *село* и *ѣоле*).

Нашао сам још један пример замене гласа *а* гласом *е*, али не иза сугласника *ј*, и не иза акцентованог слога: *ѣзѣчес*, м. *ѣзѣчас* (у зао час), *ѣзѣчешњи* и сл. (*ѣзѣчес* му нѣ било! *ѣзѣчес* те рѣдијо! *ѣзѣчес* га ѣмб! онѣ *ѣзѣчешњи* кѣњ с(е) ѣткинб, пѣ свѣ полѣмијо). Промену иза сугласника *ч* не би било тешко довести у везу с променом у горњим примерима иза гласа *ј*, јер је *ч*, иако не више меко, као „непчани“ глас, могло изазвати место *а* глас *е* (само-

¹⁾ И Реш. помиње то у Лици: *ноћес* (*Der. stok. Dial.*, 98) и Ившић у Посавини (*Rad* 196, 177).

²⁾ И Решетар и Ившић тумаче *е* у примеру *ноћес* редукцијом гласа *а* (ор. cit.).

³⁾ У овом говору немамо поред *јарѣбица* и *јеребица*, у чему би се огледало старије двојство корена ове речи (исп. *Daničić, Korijeni s riječima od njih postalijem*, Zagreb 1877, str. 11 и 12).

⁴⁾ Белић, Дијалекти источне и јужне Србије, 1905, стр. 12 и др.

гласник предњег и вишега реда по артикулацији). Али овде, како изгледа на први поглед, не можемо довести промену у везу с акцентом. Не можемо, ако узмемо реч у акценатском облику какав данас обично имамо. Али поред обичног акценатског облика *узџес*, реч се може чути у овом говору и са старим непренесеним акцентом — *узџес*. У ускличној реченици кад се изражава појачано жаљење за неким или нечим, рећи ће се некад: *узџес му било! узџес (га) ђтишо!* и сл. (Није ово једини пример да у реченици која има усклични карактер, — где је дивљење, чуђење или јачи потсмех, налазимо реч која носи у тој прилици реченични акценат, са старим непренесеним акцентом; — тако прилог ускличног значења *шаман* овде се јавља увек с тим акцентом). У овом акценатском облику речи у оваквим ускличним реченицама, вероватно, и јавила се ова замена: редукција гласа и промена боје, у вези с тим, јавила се тим пре што се акценатован слог у оваквим случајевима експресивније изговарао.

И у поменутом примеру *на једе* (где у ствари имамо *наједе-* сложену реч), и у овоме *узџес* (или *узџес*) промена помало редукованог вокала могла се извршити онда када је у сложеници с променом унутарњег значења посебних речи, што је карактеристично за постанак сложене речи уопште, нестало специјалних значења речи *јад* и *џас*, и кад језичко осећање гласа *a* није могло бити везано за осећање тога гласа кад се налази под акцентом у посебним речима *јад* и *џас*.

Интересантно је поменути да овакве промене немамо у сличној сложеници *удобрџас* — *у добри час*. И овде је сложеница добила значење прилога у некој мери. Али ту у последњем делу сложенице још се осећа значење речи *час*: сложеница није још променила своје унутарње значење толико да овај последњи део не очува своје посебно значење. То посебно значење освежава се тим што се израз може употребити и са наглашеним посебним деловима (*удобрџас* је испраћајни поздрав, — *збогом, удобрџас*, каже се ономе ко одлази); ако поздрав добије свечанији тон, онда се посебни делови нагласе (поћи, ђевојко, *у добри џас* из сретног рода *у сретни дџм*, итд., — наздравља се девојци кад је сватови поведу). Међутим, ако се нагласе посебни делови сложенице *узџес*, добија се сасвим други облик израза (*у зли џас* м(у) ђтишо! — чује се као клетва).

После свега овога, да се вратимо на први пример замене *a* са *e*, лакше се може објаснити ова замена у речи *ноћес*. У поме-

нутом примеру *џбењити* (нисам овај облик ове речи чуо ван граница овога говора па не знам да ли се чује и у читавом Дробњаку) промена боје редуцираног *a* иза акцента могла је бити појачана редукцијом гласа *z* (објагњити), који је, вероватно, палатализован под утицајем потоњег гласа, губећи се преносио палаталност на претходни вокал, који је и иначе под поменутиим условом био затворенији (редукција гласа *z* обична је у овој и сродним речима: *јанџити се, јанџе, јанџи*).

У примеру *јаћки м. јахаћи (јаћак* — коњ који се јаше) *e* место *a* имамо, вероватно, под утицајем партиципа и придева *на ећи*, на пр. *шеглећи* и сл.

Да поменем и један пример у ком бисмо, како се мени чини, имали промену примерног *a* у *e* у акценатованом слогу — *бестрџаити* (значење види у речнику). Мислим да је ова реч дошла од *бестрагаити*. Да ли је овде каква промена *a* у *e* иза гласа *p*, какву налазимо у западним говорима у примерима: *вреац, рести, крести* (*врабац, расити, красити*), затим, *o* у *e*: *гребље, (гробље)*,¹⁾ тешко је утврдити.

Редован је овде компаратив *џљџ* и *џље*, м. *џљџ* и *џље*, што налазимо још у понеким нашим говорима. Претпоставке о постанку овога и м. *a*, где се то доводи у везу са компаративном основом **џљj* према *џуџи*, или се ту тражи утицај компаратива *шири, нижи, виши*, налазимо у тумачењима П. Будманија (RJA) и проф. Решетара (Der štok Dial. 97). Обично је *i* место *a* и у примеру *џџити* место и поред *џџита*. По Решетарову тумачењу *i* место *a* постало је аналогјом према *џори, џоли*, али у овом говору, као и у суседним, нема икавских изговора ових прилога, па је теже примити то тумачење.

Замену *a* са *o* имамо у примеру *џолеко* што се редовно чује место *далеко*.

У глагола *џмкнути, џамкнути* и сл. (управо овде *џнкнути, џанкнути* (место *џмакнути, џмакнути*) губљење секундарног *a* дошло је аналогјом према аористу (*џнче* од *џмъче*) и другим облицима у којима је губљење извршено правилно фонетским путем. У П. и Др. су сви облици ових глагола уопштили ово губљење: *џанкнем — џанкнемо, џанкџ — џанкнула* и *џанкџа* итд.

¹⁾ Испореди: *рести* (пасти), *вреац* (врабац — Rad 153, стр. 50) и: *вребас, рести, крести* (краси) *греб*, Der štok. Dial. 101—103).

²⁾ Der štok. Dial., 101.

У употреби непостојаног *a* нема отступања од књижевног језика.

б) Глас *e*, био примарног или секундарног порекла (< *ъ*), чува се лепо у овом говору.

в) И глас *и* не даје много примера за разликовање од књижевног језика. У П. и Др. редовно се чује: *ијан* (ако није *иљан*), *ијаница*, *избјен*, *разбјен*, *убјен*: нема, дакле, овде оног секундарног *и* које се налази у неким говорима и у књижевном језику: *ијан*, *разбијен* и сл. — О замени овога гласа са секундарним рефлексом вокала *ѣ* и, затим, о његову губљењу морфолошке природе биће речи напред.

г) Најинтересантније појаве вокалске промене у нашим дијалектима уопште, а нарочито у говорима јужнога типа, даје замена старог гласа *ѣ*. Велику разноликост у појединостима ове замене чине јужни говори, што још, и поред већег броја дијалектолошких студија о овим говорима, није довољно испитано. Ваља приметити да се у нашој науци није још начисто и у неким основним питањима изговора замене старог *ѣ* у нашим дијалектима јужнога типа. Без икакве сумње замена *ѣ* у дугим слоговима двосложна је у неким од ових говора. Оно што је речено о томе да фонетска замена *ѣ* у дугим слоговима није увек двосложно *ије* (Шурмин, Решетар, Милас),¹⁾ важи за извесне говоре западније Херцеговине и западног дела Босне. У свим говорима источне Херцеговине, па, наравно и у говору П. и Др., фонетским путем добивена замена дугог *ѣ* увек је двосложно *ије*. Сад настаје питање о изговору ове двосложне замене дугога *ѣ* у овим говорима. Вушовић констатује да се у овом случају у говорима овога краја (Пиве, Голије и Бањана) *ј* обично слабо чује, „а каткад као да се чује и само *ие*“ (Д. Зб. III, 7), и да то долази отуда што се у овим местима „говори уопште лакше и пасивније“. Он наводи посебно примере за случајеве кад се место *ѣ* чује *ије*, или понекад *ие*, а посебно кад имамо пун изговор гласа *ј*. Ти примери нам не показују пут којим бисмо могли доћи до закључка где бисмо утврдили услове појаве да се овако *ј*

¹⁾ Између осталог исп. *Zur Aussprache und Schreibung des ѣ im Serbokroatischen* (Archiv für Slavische Philologie XIII, 591—7). — Ја сам у западним крајевима слушао и под низлазним акцентом, не само двосложну замену (*сјјено*, *шјјело*, или обичнију дифтоншку (*сијено*, *ѣјело*), што налазимо код Решетара, него и чисто једносложно је: *рјеч*, *шјјело*, *сјјено* и сл., као и под узлазним: *рјѣка*, *дјѣше* и сл.

неједнако изговара у разним случајевима. Изгледало би по његовим примерима да се *ј* слабије изговара кад је *ѣ* било под низлазним акцентом (исп. *ibidem*: *брѣег*, *снѣег* итд.). Али тамо налазимо и речи где се у случајевима кад је *ѣ* било под узлазним акцентом, или је било неакцентовано, овакво *ј* слабије чује, упоредо са примерима где се у сличним случајевима, напротив, добро чује: *цијѣна*, *мијѣна*, поред: *обијѣлиши*, *шјудије* итд. Према својим запажањима на терену говора Пиве и Дробњака, кога се овде дотиче Вушовић, ја бих рекао да се у овом гласовном скупу *ј* уопште слабо чује, да немамо, уопште, примера у којима бисмо чули пуну артикулацију гласа *ј* као што би нам то показивао Вушовићев пример *обијѣлиши* и сл. У свим оваквим примерима, мислим, *ј* је утолико артикулисано, колико је, по природи овога говора, потребно за прелаз од артикулације гласа *и* до артикулације гласа *е*. Оно се и ту толико чује, колико и онамо где *ије* није постало од *ѣ*: *инације* (nom. pl.), *Анђелије* (gen. sing.) а, можемо додати, нешто мало више се чује него кад се налази између *и* и *а*: *историја*, *Србија* и сл. (о изговору гласа *ј* уопште види ниже). Разлика у јачини изговора гласа *ј* у гласовном скупу *ије* (био он од *ѣ* пореклом, или не, постоји, али, по мом мишљењу, уколико та разлика не зависи од акцента речи, што ја нисам могао утврдити (а као што смо видели ни из Вушовићевих примера не може се извести какав закључак у том смислу), она зависи од реченичног акцента: од тога да ли се извесна реч мање или више изразито изговора у реченици. Тако се може приметити да се у истој речи и у истом облику речи овакво *ј* некад јаче изговори, а некад тако слабо да се, како каже Вушовић, „прелазно *ј* уопште не чује“.

И поред тога што код Вушовића налазимо двосложну замену гласа *ѣ*, дајући примере за горњи случај, он тврди да се неки од тих примера могу чути с дугим узлазним акцентом на *е*: *обијѣлиши*, *ослијѣиши*, *окријѣиши*, за тим, наводећи примере за замену гласа *ѣ* у префиксу *ѣрѣ* даје: *ѣријѣлог*, *ѣријѣнос* итд. Иако овде залазимо у питање акцента, ипак је ово важно за опште питање ијекавске замене *ѣ*, јер овде, премда је то мали број примера, налазимо дужину на *е* која нам не може бити лако објашњива у говорима с двосложном заменом *ѣ*. У већој мери овакво дуго *е* у двосложној замени *ѣ* налазимо у Ружичићевим примерима за пјеваљски говор (Д. Зб. III, 126 и др.). Кад се посматра материјал код Ружичића, који је случајно дат у акценатским партијама, изгледа на први поглед да је ова дужина општа особина његова говора.

Али ипак има примера и са кратким акцентом (*дријена*, — *ibidem*, стр. 126). Ако овде имамо и код Вушовића и код Ружичића свуда сасвим тачно бележење акцента, било би потребно утврдити, или бар покушати утврдити, услове под којима ћемо имати дуги или кратки акценат. Ја сам, не налазећи потврде за овај појав у сећању на изговор оваквих примера у говору свога краја, поново проверавајући цео материјал који сам био прикупио, нарочиту пажњу посветио овоме питању. Резултати до којих сам дошао не показују какво двојство у изговору оваквих примера у овоме крају, какво сретамо код Вушовића и Ружичића. Нема, дакле, упоредо и примера с дугим и примера с кратким акцентом, нити имамо тај случај да се негде у овом говору јавља у једној истој речи дуги, а негде у другом крају кратки акценат, — него може само бити речи о томе, да ли је у таквим речима *дуги* или *крашки акценат*. На то питање, иако тако не изгледа на први поглед, тешко је одговорити. Може се приметити, при мало пажљивијем ослушкивању овога говора, да у примерима *ријџка*, *сијџло*, *налијџаши* и свим оваквим речима где се јавља *ије* од дугог *џ* под узлазним акцентом, немамо онај узлазни акценат који ба квантитетски одговарао сасвим кратком узлазном (') акценту, као што је, на пр. у речима *избјџаши*, *навелеџаши*, *понеџиши*, *село* итд. Али акц. у примерима *ријџка*, *сијџло* није ни толико дуг, да би квантитетски био једнак дугом узлазном у примерима, као што су: *расијџаши*, *зановџаши* (поред *зановијџаши*), *сирџца*, *зирџаши* итд. Разлику у квантитету између *е*, из групе *ије* од *џ*, и *е* обичног под улазним акцентом показале нам најлепше баш овај пример *зановџаши-зановијџаши*, који се овде чује и у екавском и у ијекавском изговору, при чему се може јасно приметити квантитетска разлика једног и другог *е*, — и код оних претставника овога говора који су више наклоњени дуљењу оваквог *е* под узлазним акц. из групе *ије*. Наглашавам опет да није мање приметна разлика квантитетска између оваквог *е* из групе *ије* од *џ* и обичног *е*, или ког другог вокала, под кратким узлазним акцентом. Узлазни акценат, дакле, гласа *е* из групе *ије* од *џ* стоји квантитетски између обичног крашког узлазног и дугог узлазног: није сасвим крашак да би био поштоједнак обичном крашким узлазном, а није ни толико дуг, да га по дужини можемо изједначити с дугим узлазним како се обично изговара тај акценат. Очита је разлика у квантитету *е* од *џ* под узлазним акцентом, како се оно чује у овом говору, и оног *е* које се у таквој позицији изговара

у оним говорима у којима имамо, или праву једносложну замену дугог *џ* или та замена претставља нешто слично непотпуном дифтонгу — *ié* (западније у Херцеговини и Босни).

Уосталом ово полудуго *е* од *џ* примећено је и пре, и то баш у овим крајевима. Проф. Решетар, говорећи о замени *џ* у ијекавским говорима¹⁾, дотакао се и могућности поделе ијекавских говора на две зоне — источну, где он претпоставља двосложну замену *џ* под узлазним акцентом, и западну са једносложном заменом. Међу говорима прве зоне он изричито помиње говоре *Никшића*, *Бањана* и *Дробњака* са двосложном заменом *џ* под улазним акцентом, коју је он чуо, „aber so, daß *e* des *ije* mittellang, jedenfalls eher lang als kurz war“. Само ја не мислим да ће ово *е* бити „пре дуго него кратко“.

Али је мене испитивање ове полудужине одвело даље да претпоставим да се она не ограничава само на *е* у горе означеној позицији. Сличну особину у погледу квантитета ја сам нашао у примерима: *чоџка*, *чоџина*, *доџница* (сасвим осетна разлика у квантитету акц. од примера *пушџеница* и сл.), *двоџнице*²⁾, *дваџтак*, *маџан*. Можда је приметније дуљење акцента у горњим примерима *ријџка* и сл. него у овим, али ни овде није неприметно пажљивом посматрачу. Осим тога мени је пало напамет, размишљајући о овим примерима, да сам раније увек био помало у недоумици бележећи у овом говору генитив плурала заменичке и придевске промене, на пр. *мојџе*, *сирџе*, *нџије*, *оџије* и слично, осећајући неку врсту дужине; али кад сам изговор тих крајњих слогова упоредио са правом дужином, увек сам увидео да то није потпуна дужина. Међутим сад при поновном претресању материјала утврдио сам да стварно постоји ова врста полудужине, о којој смо говорили у горњим примерима, и у свим случајевима замене неакцентованог *џ*: *завијџк*, *зандвијџа*, *зидвијџа*, *добријџи*, *пирџовијџс* и сл. Даље, те полудужине немамо у примеру *чоџк* (исп. горе *чоџка*), али је она приметна у примеру *нџоџк*, затим сам забележио: *доџна* (овца), али *иддоџна*; *скрџена*, али *пирџоџна*; *двоџ*, али *ид двоџ*. Све ово јасно показује да овде није у питању само квантитет гласа *е* из *џ* под узлазним акцентом, него се ту ради о дуљењу уопште гласа *е* у извесним позицијама. Мени су довољни ови примери које имамо овде да покажу како се овде врши, истина још скривено, један процес дифтонгизације *скуја* гласова који се саспоји од једног

¹⁾ Der štokavische Dialekt, 87—89.

²⁾ О губљењу гласа *ј* у оваквом положају в. ниже.

неакцентованог вокала и другог акценшованог или неакцентованог е, између којих може бити или не бити слабо артикулисан елемент несложног гласа ј. Слабљење, дакле, претходног вокала проузроковало је, непотпуно још, дуљење другога. (Тај процес који овде претпостављам може бити у свом почетном стадијуму, тако да је сасвим далеко од тога да доведе до једносложности у стапању два вокала).

Немамо, дакле, разлике у изговору замене узлазним акцентом акценшованог *џ* у оном смислу у ком то налазимо у Вушовића и Ружичића, али се по који пут, иако ретко, и то само код извесних претставника овога говора, може чути и скоро, а можда и сасвим, потпуно дуљење гласа у овом случају. Од исте особе сам, на пр., чуо *налијевати* са нашом полудужином (ја овде не бележим полудужину акценшованог слога, него остављам да се подразумева у свим оваквим примерима), а другом приликом чуо сам од те особе глагол са дугим акцентом: *налијевати*. Ако је реч јаче наглашена, ако се хоће да да свечанији тон, онда код извесних лица (то помало постаје, чини ми се, за говор извесних села карактеристично) *настаје ово квантитетско померање од полудугог до сасвим другог акценша*¹⁾.

Као и у осталим говорима ијекавског типа *ј* од гласовног скупа *је* који је постао од кратког *џ* иза сугласника *р* и у овом говору обично се губи, и то овде доследније него у многим другим говорима, и правилније него што то показује данашњи књижевни језик. Од оних речи које Вук пише са *је* које је постало од *џ* у оваквом положају (види. Maretić: Gram. i stil., 101: *grjěšan, strjělica, rjědi, rjěčit* и сл.) овде то *ј* задржавају само речи: *старјешина* (и сличне речи од основе *старјеш-*) и ген. sing. *корјѣна* (ова реч и у зависним падежима задржала је *ј* свакако под утицајем номинатива — *кдријен*, после чега је опет дошло *кдрјѣн*, што се чује поред *кдријен*²⁾). Место *старјешти* у П. и Др. редовно чујемо *старишти*, иако у осталим глаголима овога типа имамо (што није особина већине ијекавских говора) сасвим лепо сачуван стари-

¹⁾ Мислим да би у овом смислу требало подробније проучити све говоре овога типа и претрести на терену испитивања и Вушовићев и Ружичићев материјал.

²⁾ Не знам зашто би се стало на пола пута у књижевном језику, — кад се већ почело са исправљањем Вукова писања речи *старјелица, погрјешка* и сл. на *старелица, погрешка* и сл., што је већ учињено, — зашто се не би ишло и даље са речима као што су *горјешти, рјешти* и сл., кад се стварно мало где у народним говорима те речи тако изговарају.

однос инфинитивне и презентске основе — *џ*: *и* (в. ниже: *виђешти*; *видим*). Интересантно је што се прилог *горе* изговара тако — без *ј*, изузев у случају кад ратар, орући, викне волу, кад овај скрене наниже и поквари бразду: *идрје*. Овај пример би лепо потврђивао Вушовићево мишљење да овде игра улогу граница слога (Д. Зб. III, 9). У овом случају кад је реч више узвик, кад је на њој сила изговора толика, да се сваки слог отсечно изговара, није се могла померити граница слога, чим би се створио услов за губљење гласа *ј*: у том отсечном изговору слогова *ј* је било одвојено од *р* и тако се сачувало.

Поменућемо овде глагол *обџати*, поред обичног глагола *обџати*. Први је глагол — са диференцираним значењем према другом — постао према перфективном глаголу *обџити*, по угледу на однос глагола *имјерити-имјерати*, *умјерити-умјерати* и сл., где је однос глагола на пр. *ојазити: ојажати* дао аналогичном однос замене кратког и другог „јата“ *је: јџ*.

Правилно се јавља и место *џ* испред *о* и *ј*: *видијо* (о гласу *ј* у оваквим примерима в. ниже), а *виђела, сјјати, старјџега, сјјо, сјјо* (*сестји, шћешти*), затим: *јјо* од *јџти* (*изијо, прџио* и сл.). — Правилно се замењује и рефлекс „јата“ у туђој речи *андио-анђела* (Бок с нам ѝ *андио* Бџи! *анђели* ми ш њим!).

Нередовна је замена *џ* са *и* испред новог *љ* и *ђ*: *биљег, биљџница, биљџње; сјђешти, сјђек, сјђела* (према овом и *сидио*);

а с друге стране имамо: *вређешти, понђџелник* и сл.

Мање се у овом говору него у осталим суседним налази речи с новим *ије* или *је* које је као рефлекс старог гласа *џ* дошло нефонетским путем, као у примерима: *почијевати* (почивати), *подоумијенша* (*ије* м. е), *кијсело* (од *кисјело*), *кијселина* (и сродним речима), *серџма серџмашан*. (Испореди овакве примере код Вушовића — ор. cit. 11, — код Решетара — *Der štok. Dial.*, 74, код Ившића — *Rad* 196, 141). Мало је обичнија ова појава у суфиксу *ијер* м. ip: *кумјијер, водијер, кџсијер, пџушијер* и сл. (Проф. Ившић овакве примере тумачи тако да се од *ип* добило *ијер* фонетским путем, као и у другим случајевима где у понеким говорима добијемо *ијер* (односно *ер*) од *ип* — ор. cit. 141, 166—7), — међутим Вушовић мисли да смо овде промену суфикса добили утицајем италијанског језика (ор. cit. 10).

У заменицама и придевима имамо увек дуже облике: *дџбријем, џвијем* (instr. sing. masc.), *злџјег, мџлијег, џвијег* (gen. pl.), *џнијем,*

злийјем, мџлийјем (dat. instr. и loc. plur.), немамо, дакле, *ддбрим*, *двџм* и сл.

У прилогу *џагда*, што се местимично чује место обичног *џегда*, имамо *а м. е* од *џ* (после извршеног јотовања). Може ли се ово објаснити откуд аналогјом према *свагда* (у другим говорима — овде је обичније *вазда*), или има какве везе по постанку с прилогом *џа* туђега порекла (*џа* тамо, *џа* амо = час тамо, час амо), тешко је утврдити.

У извесним говорима јужнога типа налазимо прилоге: *овде*, *онде*, али редовно *џе* (м. *иде*). У овом говору, међутим, налазимо у Пиви редовно *оџе* (од *овџе*), или *воџе* и *онџе* (ијекавски изговор с најновијим јотовањем), док се у Дробњаку у севернијим селима чује и *овде* и *онде*. — Изговор *овџе*, *оџе* и *овдје*, како тврди В. Ћоровић (Гласник земаљског музеја у Босни и Херцеговини XXV, 8) чује се и у Мостару, а то сам и ја чуо западније у херцеговачким говорима, до Мостара. У облицима *овде* и *онде* чува се, вероватно, старије гласовно стање ових речи (види: Маретић, 103).

Поред обичних примера где место старог *џ* налазимо *е* који су општије природе у говорима јужнога типа и што је дошло мешањем дијалеката, или утицајем књижевног језика (*зеница*, *цестџа*, *џренос* и сл.) у П. Др. Дрчкије би се могао тумачити пример *мџдџенци* (општа именица и име празника — поред *браџенци*); затим: *кд-сџрџи*, *кдсџрџан* (м. *костријеш* и *костријешан*). Интересантан је обрнут појав да се у једном делу овога говора сачувао правилно фонетски облик придева *смјеџ* (старо *смџдџ*), док се у другим ијекавским говорима изговара екавски *смеџ* (а у том облику га имамо и у Вукову речнику).

д) Вокал *о* нема много промена. Што долази у место *о* у речи *унџе* и *нуј* (онде), — чује се у неким селима у Дробњаку — биће дошло, ако не прво у *унџе* под утицајем *н*, оно аналогјом. Могли смо ту добити у најпре у речи *нуј* (вероватно да би се нашло и *вуј*, али ја то нисам чуо) према *џуј* (*џу*), па како се напореда употребљавало *ндј* (добивено од ноџе, в. ниже) и *нуј*, добили смо паралелно томе *онџе* и *унџе*.

џ) Глас у примарног или доцнијег порекла (од старог *ж*, *џ*, или од *вџ* и *вџ* у почетку речи) мало има промена. Код речи *уш* место *ваш*, налази се свуда *у*, унесено из падежа где је стари полугласник дошао у отворен слог (*вџшь*: *вџши*). Имамо неколико речи где је у оваквом случају *ва* дошло према црквеном *во*: *Вџскрс*, *вџсџину* (*заисџа*), *вџвијек* (*увџек*).

Забележио сам један пример замене *у* са *о*. То је код именице *џм* (овде тај акценат; у Вука *џм*), и то само у изразу *џасџи на џм*, што се изговара *џасџи нџом* (сетити се) где се *нџом* осећа као једна реч, и то као прилог. Ово би могло значити да се затворено *у* асимилује помало према отвореном гласу *а* и постајући отвореније даје у овом случају *о*¹⁾.

Глас *и* м. *у* у презенту од глагола *биџи* — *биџџм* м. *будџм* — дошао је, свакако, из осталих облика овог глагола.

е) Пошто смо овако кратко говорили о вокалима посебно, задржаћемо се и на извесним општим појавама вокализма у говору Пиве и Дробњака.

Нема у П. и Др. много примера асимилације вокала, — који нису познати књижевној језику. Од примера које бележи Вушовић за говоре ист. Херцеговине (Д. Зб., III, 12—13), а које сам и ја чуо у другим крајевима, овамо се чује само: *џномо* (*џнамо*), *џшџе* (*џшо*), *џнџј*. У овим примерима, изузимајући први, ја не видим асимилацију, јер нам асимилација, као што је претпоставља Вушовић, не може објаснити промену акцента и дужину. Ја мислим да смо ми ове облике ових речи добили на тај начин што се ту удружио обичан прилог — *џво*, *џшо*, *џно* и узвик *џј*. Обичан је у овом крају узвик *џј* кад се хоће некоме на нешто да скрене пажња, или при дозивању. Како прилози *џво*, *џшо* и *џно* могу често имати усклично значење (*џво ти!* *џшо ти сад!* *џно га дџ!*), то је могао постати после обичне употребе *џшо џј* узвик (а не прави прилог) *џшџј* (где је првобитно први део сложене речи био носилац акцента), па је, даље, преношењем акцента од *џшџј* могао постати акценатски облик речи *џшџј*. Оваквом тумачењу ишло би у прилог и то што значење речи *џшџе* (што се добило после обичног отпадања *ј*) и ређег облика *џшџј* и јест у ствари више усклично него право прилошко: *џшџе га!* каже се, као у одушевљењу, кад неко некога познатог изненада угледа, или кад неко, вољен, неочекивано дође; док је обично: *џшо га џџ идџ*. Из овог усклично-прилошког значења могла се, наравно, развити и употреба ових речи и у правом прилошком, уколико би се могле наћи ове речи употребљене у том значењу.

¹⁾ Овде бисмо могли претпоставити и процес сажимања у корист гласа *а*, што у почетку даје неку врсту асимилације *у* према *а*. Ово сажимање *у* овом изразу извршено је потпуно у неким говорима (исп. *пџт* у косовско-метохиском дијалекту — Елезовић, Речник кос.-мет. диј., Д. Зб., IV, 440). У Колашину сам чуо *нџм* — сажимање у корист гласа *о*.

Имали бисмо још асимилацију у речи *навалицѣ* место и поред *наволицѣ* (у Вукову речнику је први облик ове речи — *навалице*), затим, *дшолѣ* (одатле) поред *дшалѣ* (и *ошале*, и *дшале*, — в. ниже).

У речи *ндо*, место *недо*, коју сам чуо само у тужбалицама (вероватно је дошла у овај крај са стране), на пр.:

Да ми није јада више,
Ндо моје браће миле...

немамо, мислим, асимилацију, него је о добивено контаминацијом речи *него* и *но* које се употребљавају у истом значењу адверзативних свеза.

У бројним прилозима, поред *чѣшверо*, *идѣшоро*, *шѣшоро*, *сед-моро*, *дсмеро*, *дѣсешоро*, *једанѣшоро* итд., имамо и *чѣшворо*, *идшоро*, *шѣшоро*, *сѣдморо*, *дсмороро*, *дѣсешоро*, *једанѣшоро* итд.

ж) У *сажимању вокала* говор Пиве и Дробњака разликује се донекле од јужнијих говора ист. Херцеговине, како се види по материјалу који налазимо код Вушовића.

1) *a+o* у П. и Др. даје *сажимањем ђ*, као и у осталим говорима овога типа: *ддиѡ*, *рѣкѡ*, *прѣдѡ*, *прѡдѡ* *укрѡ* итд. Али и овде у једноме се разликује овај од осталих околних говора, код којих се врши *сажимање* у корист гласа *о*. И у говорима јужнијим (види код Вуш.: *зѡва*, *жѡ*, *Грѡво*, Д. Зб. III, 13) и у говорима источнијим (што сам чуо у говорима Мораче и Колашина, и што ће тамо бити, мислим доследније спроведено него у првима) ово *сажимање* бива и онда кад је *a* под акцентом, па и у двосложним речима *жѡ* (*жѡо*), *дѡ* (*дѡо*) — у Морачи). Међутим, овај говор у овом случају нема *сажимања*: *зѡва*, *јѡ* (*јахао*), *крѡ*, *дѡ*, *зидѡ* и сл. Разумљиво је што од тога имамо отступање код речце *кѡ* (*кѡо*), јер је ова реч у реченици обично неакцентована. Тако ћемо чути, поред обичнога *дѡ*, и: је ли Бѡг *дѡ* ко ѡд Боснѣ; нѡ *дѡ* му ђѡвѡјку — *сажимање* пошто је акценат превучен. У *сажимању a+o* углавном гласова слагали би се с овим говором и говори западнији (гатачки) и североисточни (пљеваљски). *Сажимања* нема ни кад је *o* акцентовано: *сѡрадѡиш*, *пладѡиш* и сл.

У овом крају има севернијих села — и у Пиви и у Дробњаку, где се *сажимање* врши, не у правцу гласа *o*, него у правцу *a*, као у црногорским говорима. Нисам доспео да дам границе овом појаву, и тачно одредим уколико је та црта обухватила читава села, а уколико се она у извесним селима делимично налази. Уколико су та села јужнија и тим ближа говорима Никшићког Поља, уколико је та појава доследнија. У Брезнима, селу у Пиви, где је

сажимање у корист гласа *a* најдоследније изведено, налазимо и досељавања из Никшићког Поља. (Једна грана породице Дурутовића налази се у Шипачну — у Никшићком Пољу, а друга у Брезнима). Ову малу говорну разлику осећају становници ових села, тако да се они у овим најјужнијим селима некако осећају ближе становништу околине Никшића, иако су од ње одвојени, и теренски планинским венцем, и административно. (У Брезнима ће се често рећи за остали део Пиве: — тамо у Пиви. — Како је у вас у Пиви? питаће Брезњак некога из осталих села Пиве).

У селу Безују у Пиви, а тако је, уколико сам стигао да забележим примере, и у Дубровску, суседном селу у Дробњаку, у мањој мери је распрострањено *сажимање a+o* у *a*. Ту имамо, наиме, *ѡ* место *a+o* само у партицитима: *ддиѡ*, *кѡзѡ*, *пѡсѡ*, и то већином код старијих људи (док код млађих чујемо: *ддиѡ*, *кѡзѡ*, *пѡсѡ* итд., али је редовно *кѡшѡ* (*кошао*), *ѡзѡ* (*узао*), и сл. и код старијих. Нисам стигао да утврдим која села с југа у Дробњаку, поред најјужнијих — Мокрог и Милошевића, обухвата *сажимање a+o* у *ѡ*, али је поуздано да средишња села већином чувају своју особину замене *a+o* у *ѡ*.

Као што рекосмо, ова је црта дошла из јужнијих говора — оних говора околине Никшића који су особину примили од црногорских; ширило се то то више што је том била особина говора негдашње престонице, али се у новије време у селима где се то није раширило у већој мери помало губи. Уколико се ова црта говорна јавља у унутрашњим селима у Пиви, наћи ће се код појединих људи или породица чији су претставници некад службовали, или иначе живела у варошима у бившој црногорској држави, или ће се у Пиви и у Дробњаку наћи код које породице у оним местима где су биле средишне племенске установе, као у Горанску (у Пиви), Шавнику и Жабљаку (у Дробњаку). Занимљиво је што ову црту налазимо у Дробњаку у већој размери. Поред тога што, као што рекосмо, средишња села имају правилно: *ддиѡ*, *кѡзѡ* и сл., крајна северна села имају, као и јужна — не знам да ли толико и доследно, — *a+o=ѡ* (Ћеговођа и др.). Вероватно је да је то дошло отуд што ова села имају у планини Сињавини катуње у суседству са црногорским катуњима Бјелопавлића.

д) *a+e* *сажимањем* даје *ѣ*: *јѣдѡнѣс*, *дѡвѡнѣс*, *сѣдѡмнѣс* итд. И овде акценат смета *сажимању*: *дѡвѡес*, *дѡвѡѣшина*, *маѣшан* (помали), *наѣро* (накриво), *наѣриши*.

з) $e + a$, ако ниједан од ова два гласа није акцентован, сажима се у \bar{a} : *идгладј* (*идгледај*, — после губљења \bar{d}). Ако је e с кратким низлазним акцентом, нема сажимања: *глџај* (*гледај*), *нџакав* (*некакав*), *зџак*, али ако је a акцентовано, онда се сажимање може вршити — (ако није случај где је e у речци *не* па се осећа нијечно значење речи: *накав* место *некакав* (јер се може чути и тај акценат поред обичнијега *некакав*) — *наки* људи дошли да те траже.

Није лако објаснити губљење дужине, ако се претпостави, као што то узима Вушовић (Д. Зб. III, 17), сажимање $e + a$ у примерима: *маћа* (*маћеха*¹), *грија* (*гријеха*²), *смија* (*смијеха*³). Вероватно би било да у два последња примера — *грија* и *смија* e нисмо ни имали, него да се, кад се изгубило x , још док је \bar{b} могло бити дифтоншког карактера са затворенијим e у другом делу (*ie*), између \bar{b} и a развило j , па је могло испред тога j такво \bar{b} дати (као што је дало у другим случајевима испред обичног j) глас u — **грѣха* — **грѣа* — **грѣја* — *грија*⁴). Ја, дакле, мислим да је ту \bar{b} испред a дало u сличним процесом којим је дало u испред o (*живио*, *дио*, *стио* и сл.). И у примерима *живио*, *дио* прелаз \bar{b} у затворенији глас u извршио се, свакако, после образовања меког j (које се у ствари чује у обичном изговору) између \bar{b} и o , јер само o , као отворенији глас, ту такву промену не би условило. Овим оваквим тумачењем фонетског појава код примера *грија* и *смија* да се објаснити и дужина и узлазни карактер акцента у првом слогу, и да се, нарочито, објаснити краткоћа у другом слогу, која искључује претпостављено сажимање. Вуков акценат: *смијеха* и *смија* (и у овом говору се чује \bar{d} (\bar{d}) *смија* = од *смијеха*: *црѣ* сам \bar{d} *смија*) *место* *смијеха* и *смија* (што није ретко у нашим говорима), могао је доћи из номинатива (*смије*), где је једино био могућ низлазни акценат.

Као у примерима *грија* и *смија* замену другог \bar{b} са u испред j (иза кога долази a) после губљења гласа x , како смо то ми претпоставили, налазимо још у једној речи, а то је *лија* м. *лијеха*

1) Вуков акценат, а у западним говорима имамо *маћеха* (у Мостару, на пр.)

2) Вуков акценат.

3) Вуков и Вушовићев акц., а у западним говорима *смијеха* — у Мостару, на пр., као и у Дубровнику (Der štok. Dial., 290).

4) Наравно, овде се мора претпоставити да су процеси губљења гласа x , развијање меког елемента место њега између \bar{b} и a , прелаз дифтоншког \bar{b} у монофтонг u у таквом положају, — да су дакле, ти процеси ишли и упоредо, а не временски одељено као што би показивала грубо ова схема.

(посијо сам двије три *лије* лука), и то у номинативу и свим осталим падежима.

Тумачење гласовног постанка примера: *грија*, *смија* и *лија*, место *гријеха*, *смијеха* и *лијеха*, донекле потврђује један пример (забележен кад сам већ имао написано горње тумачење), који има сличним процесом добијено фонетски \bar{u} од \bar{b} , а то је: *двџ ђвце* (имам једну краву и *двџ овце*; да ми не виђе \bar{b} *двуда* *двџ ђвце*; прџадок му *двџ ђвце* и *двџ кџзе*). Као што ће се видети ниже, по правилу овога говора бројеви у оваквим позицијама губе свој акценат, те је пример *двџ ђвце* постао преношењем акцента од **двѣ ђвце*, као *двџѣ краве* од *двѣ краве*. Не можемо у овом случају претпоставити замену \bar{b} са *ије*, зато што не бисмо на тај начин могли објаснити редукцију гласа e , јер би било акцентовано, нити бисмо могли објаснити дужину гласа u . Овде је, истина, замена испред o , али развијање хијатског j и дужана гласа u претстављају потпун паралелизам горњим примерима. — Ја никако не сумњам да није прелаз \bar{b} у u у ијекавским говорима у положају испред вокала ограничен само на положај испред вокала o . На пр. у имперфекту у наставку *ијах* место *ѣах*, по мом мишљењу, замена је *ијекавска* у овим говорима, а не *икавска*, како би се могло претпоставити (исп. стсл. *ѣловѣахъ* и наше *ѣловијах*). Зато мислим да није добро Решетарово мишљење да \bar{b} ни пред једним вокалом осим вокала o није могло стајати (Види: Zur Aussprache und Sreibung des \bar{b} in Serbokroatischen — Archiv für slav. Phil., XIII, 594).

Још један случај, паралелан замени \bar{b} са u у примерима *грија* *смија*, *лија* (*гријеха*, *смијеха*, *лијеха*, имамо овде у плуралу од речи *мијех*, који овде гласи *мијови*).

У примеру *маћа* (*маћеха*) могли смо имати нешто друго, али слично горњем појаву. После губљења гласа x у речи *маћеха* може се претпоставити нека мала редукција вокала e , као што би било и природно у слогу иза акцента, а испред вокала. Такво редуцирано e иза палаталног консонанта \bar{h} могло је бити затвореније — **маћ^eа*¹). Одатле смо могли добити с једне стране *маћа*, пошто се такво e могло сасвим изгубити, а с друге стране **маћуја* (у овом говору имамо и *маћа* и *маћуја*), пошто се могло између оваквог затворенијег e и a развити једно j , и пошто је могло ово наше e у таквом положају да добије још затворенију боју — из чега се опет морао добити осећај гласа

1) Тачком обележавам затворенију боју гласа.

и, тако да се и развио тај глас — не више редуциран. Наравно, овде се мора претпоставити нека аналогија за промену акцента.

4) *e+o* сажима се у дуго *ō*: *īrō кућē* (*īrekō кућē*), *īrō њивē*, *īrō њега*, *īrō мене* (нећеш већко *īrō мене* мртва), *svōsve* (*свеосве*) У овим примерима, како видимо, не смета акценат сажимању. Могу се ови примери чути и без сажимања: *īrō њега*, *īrō¹ кућē*, *īrō њивē*, *svēdsve* и сл. А несажет је увек придев *stīdon* (*stīdona крџа*). Сажимање је обичније, ако ниједан од ова два гласа није акцен-тован: *īrō ливадē*, *īrō kōsē* (зачче *īrō kōsē*), *dēbō* (*dēbō* е ко крмак), *vēsō*, *ūzō* (узео), *īrēiō* (од гл. *īrēiēši*).

Обичан је случај да се не врши сажимање кад вокали дођу у међусобни додир у сложеницама, где се сложеност речи осећа још: *naoidslom*, *naoblāchiši*, *īreobrazīshi*, *īreokrēnuši*, али имамо случајеве где се *e+o* и у таквом положају сажимају: *Prōbrazēniје* (*Преображење*), *īrōblāk* (*преоблак*) и сл.

5) *u+o* сажима се у *o*: *lūiō*, *ošiō*, *īrēsō*, *kōsō* се и сл. Ако је *u* или *o* под акцентом, сажимања нема: *čūo*, *īrūo*, *dūōvnik*, *dūdvaši* (*духовник*, *духовашти*) итд. Има доста примера у којима се сажимање не врши кад се међусобни додир ових вокала нађе и иза акцента у партиципу сложеног глагола једносложне основе простог глагола: *dbuo се*, *naduo се*, *ddūo*, *īrēuo*. — Изгледа да процес сажимања у партиципу није још готов ни онамо где је обичан. Ако се јаче реч нагласи у реченици, чуће се и у другим случајевима несажети примери: *vrūo* (поред обичнога *vrō*), *īosrūo* (поред *īosrō*), *oiānuo* (поред *oiānō*) и сл.

6) *o+a* даје *ā* — *nāko* (*но ако*: платићеш ми *nāko* те не љватим), *āmo* (*овамо*, — после испадања гласа *v*).

7) Овде ћемо поменути сажимање двају једнаких вокала кад се нађу заједно, а то бива обично у склопу речи које акценатски чине једну целину: *ħāvōdnijo* или *ħavōdnijo* (*ħаво однио*: *nēmām ħāvōdnijo* брашна), *dāko* (*да ако*: *dāko* биде сутра лијепо; *dāko* утоли мало вјетар), *svēdno* (*свеједно*: *радијо*, не *радијо*, *svēdno* ти). Овамо би дошло и сажимање у енклитикама. Поред обичног сажимања *ме је* у *mē*, *ше је* у *šē*, *се је* у *sē* овде се сажима *ће је* у *ħē* (исп. А *ће* био Драшко Поповићу, — код Његоша), *ће је* даје *ħē* (*он ħē* виђети = он *ће је* виђети; *biħē* = *биће је*). У сложе-

2) Обично се у П. и Др. предлог *īreko* јавља са редуцираним гласом *k* (да је ово познато и другим херцеговачким говорима, али без нашег сажимања, види се из „Дневника Прокопија Чокорила“, писаног половином прошлог века у Мостару, — в. *Гласник Земаљског музеја* XXV, 10),

ним речима где се осећа сложеност, тако да се чува граница слога, тога сажимања нема: *īpōhodiši*, *īpōddaviō*, *īpōdd-juširilo се* и сл. Овде, свакако акценат и осећање прилошког значења речи *īo* чува границу слога. Али према *īpōddiši* имамо именицу *ībdi* (*походе*, девојци иза удадбе). Сажимање се налази после губљења *j* у заменицама *чи* (*чији*), *неччи* (*нечији*), *ниччи*, *свџчи*, затим у компаративима придева: *новџи* (*новији*), *здравџи* (*здравији*) *īравџи* (*правији*) и сл. — в. ниже.

Елизија вокала

У енклитикама које се завршују кратким вокалом, ако се нађу пред речју која почиње вокалом, настаје елизија вокала енклитике. А тако обично бива и са задњим вокалом других речи, које, као енклитике, стоје неакцентоване у реченици (ређе и код акцентованих речи). Примери: *Ми ћемо м' (му) учиниш* што мотремо; *трѣвало би м' (ми) љзвдиш* ови зуб; *нѣ могу ш' они* одбранити; *најпошље ће г' љбиш*. — *Ћсијаћу мал' двса*; *шћак мал' љжета* исплес за *тѣвѣрнинѣ*; *ето тѣлѣди дољ' љжиту*; *жѣла сам гор' љдѣлу*. — Ту елизију имамо у сливеним прилозима: *евѣђе* (*ево ође*), *евѣвудѣ* (*ево овуда*), *енѣнђе* (*ено онђе*), *енѣнудѣ* (*ено онудѣ*), *евѣѣѣ* (*ево ови*), *енѣнѣѣ* (*ено они*), *евѣмо* (*ево амо*), *енѣномо* (*ено-ономо*¹) и сл.

Само један пример сам забележио такве врсте где се елидира дуг вокал: *јуч љјушру м. јучѣ љјушру*; а редовно је: *јучѣ љ љѣднѣ*, *јучѣ иза љѣднѣ* и сл.

У оваквом додиру вокала имамо један случај где се не елидира вокал енклитике, него вокал главне речи: *нѣ било му 'рѣкѣ* (не било му урока), па онда и: *нѣ било ши рѣкѣ*. Ако је у овом случају елизија вокала енклитике, онда је разлика у акценту именице: *нѣ било му 'рѣкѣ*, лијеп је; *напредан је нѣ било му 'рѣкѣ*, — али: *нѣ буди ш' љрѣкѣ*, свијетѣ си; *нѣ било јѣѣ љрѣкѣ*, бѣш вѣлѣш *штѣ речѣш*.

У говору Пиве и Дробњака, иако релативно мало према осталим говорима, налази се редуције вокала у различитим позицијама, редуције уопште гласова, као и читавих слогова у појединачним примерима, где је тешко наћи унутарњу везу појава, поставити услове и систематисати грађу. Ту су од значаја били појави аналогије, психолошки моменти везани за морфолошке

1) У проклитичком положају слична елизија дала је предлог *виш* место *више*: *виш убла*, према чему: *виш мѣста* и сл.

У овом случају имамо померање места артикулације: уснено *й* померањем места изговора испред зубних гласова прелази у зубно-уснено *в*. Уколико ови појави нису обухватили све случајеве где се *й* нашло испред зубних гласова, биће сметао какав психолошки моменат. На пр. у речима: *йсећй, йсйна, йсешо, й* се очувало под утицајем облика номинатива и других падежа основне речи — *йас* (пса).

Исти је случај са сугласником *й* у средини речи и испред *к, ч* и *ц* (у почетку речи нисмо ни имали додир ових сугласника): *овкѡрачйши* (опкорачити), *овкучйши* (опкучити), *клѡвкѡ* (крупко), *шйска* (шипка), *шйвкѡши*, *кѡвча* (копча), *кѡвча* (овца рогова сличних копчи), *кѡвчѡрога*, *закѡвчѡши*, *овчй-ниши* (опчинити).¹⁾

Али се у парадигми увек чува *й* непромењено:

бѡйка (*бѡбак*) *шййка* (шипак), *врѡйца* (врабац) итд.

Физиолошки процес овог прелаза *й* и *б* у *в* испред експлозивних сугласника почео је, вероватно, губљењем експлозије тога гласа; од две експлозије — када се *й* нашло испред *ш* или *к* — прва је почела слабити. Тим је сад глас мало слабије експлозије померао се у месту изговора према јакој експлозији наредног гласа. (Ја не сумњам да је *в* експлозиван глас, слабије експлозије него што је глас *ш* или *к*).

У случају кад је глас *й* био испред фрикативних сугласника *с* и *ш*, тај је прелаз могао бити мало друкчији. Овде није морало бити слабљења експлозије, али је било удаљено место експлозије првога од места где треба да се образује пролаз ваздушне струје за изговор наредног фрикативног гласа. Померањем места експлозије учинио се лакшим изговор ових гласова тим што, док још при мањој експлозији гласа *в* није сасвим пуштена ваздушна струја, од исте и нове струје образује се фрикација следећег прострујног сугласника²⁾.

Од овог физиолошког био је јачи психолошки моменат у горњим примерима: *йсѡ, йсѡћи, бѡйка* итд.

У речи *йрѡвѡши* (увек место *йрѡвѡши*, — овај гласовни облик речи је и Вук забележио), *йрѡва* (= проба; — говдрио сам ја то

¹⁾ Ово секундарно *в* испред *к, ч* и *ц* се доста по изговору приближује гласу *ф* (иако тога гласа нема, како рекосмо, у овом говору на свом првом месту): *Тривфковић, Живфковић, ковфча* и сл.

²⁾ Исп. ову промену и у другим говорима, — код Решетара (Der. štok. dial., 125—6) и код Ивчића (Rad 196, 194).

дрѡвѡ ради), имамо примарни изговор страног порекла. Занимљива је промена *б* у *в* испред *њ* у имену *Дрѡвњѡк* (*Дрѡвњѡци, дрѡвњѡчки* и сл.) — Етимологија речи *Дрѡвњѡк* доводи се у везу с речју *дрѡб* или с речју *дрѡбиши* (разбацало, раздробљено насеље).

Промени гласа *й* у *в* испред неких од поменутих сугласника сличан је и случај промене гласа *м* испред истих гласова. И овде настаје промена *м* у *н* померањем места изговора (свакако под условима сличним онима горе):

мѡлйн ше (молим те); *кѡмйн ше* Бѡлом; *слѡнка* (сламка), *ункнѡши* (умкнути), *унче* (умче—умаче), *мѡнѡд* (момчад), *кѡншија* (комшија), *коншијаши*¹⁾, *синсија* (симсија); дѡђу, *чйн* се вратим.

Само у овом случају нема, као што смо то горе нашли, изузетка ни у парадигми: *крѡка* (крмак), *јунка* (јумац), *мѡнка* (момак) *мѡнци, мѡнцима*, итд. Обрнуто, испред *й* прелази *н* у *м* *јѡдѡмиуш, јѡдам брѡв* и сл.

Испред меких консонаната уснени глас *в* често се губи (обичније него у другим позицијама):

јѡверица, благосйљѡши чѡек-чѡѡка, бѡје, па даље и: *ѡѡшѡвѡши, ѡѡш, ѡѡдок, мѡѡед, Ђѡшѡко* (место: *свѡѡшѡвѡши, свѡѡш, свѡѡдок, мѡдвѡед, Цвѡѡѡко*) и слично.

У групи сугласника губи се *в* у речи *срѡб* м. *сврѡб*.

б) Зубни сугласници

Важно је поменути испадање зубног сугласника *д*, ако се знађе на крају речи у предлогу испред речи које почињу извесним гласовима. Тако у предлогу *йред* и *исйред*, *йѡд* и *исйѡд* *д* испада испред речи које почињу гласовима *ш* или *д*:

йрѡ шѡбѡм (пред тобом), *йсйре шебе, исйрѡ шѡшѡ, иѡд шѡбѡм* (под тобом), *йѡ шѡрѡбѡм, йсйѡ шрѡња; йрѡ добрйм* људима, *йсйре дѡна, иѡ дрѡѡшѡм* итд.

Пред африкатима *ћ* и *ѡ*, пошто они садрже у свом првом делу гласове *ш* и *д*, такво *д* се неће изговарати:

йре Ђѡром, йре Ђѡлом, йѡ ѡсѡм, йѡ Ђѡровѡм Пѡѡинѡм, ѡ ѡѡѡѡкѡ, йсйре ѡѡѡѡра;

тако исто и испред *ѡ*:

йре ѡѡмиѡм, иѡ ѡѡѡѡм, нѡ ѡѡдѡрѡма (над жандарима).

¹⁾ Ако реч *комшија* не буде примљена с кореном *кон* (*кѡн*), како може бити и у турском (в. Rj.J.A).

Испред сугласника *k* испада *đ* у овим примерима понекад, ако се акценат преноси на предлог:

п̄р̄д кућѡм, ис̄п̄р̄д кућѣ (али *п̄дд кућѡм, ис̄п̄дд куће*¹⁾).

Обичније је задржавање гласа *đ* у овом случају и у предлогу *п̄ред* и *ис̄п̄ред*:

п̄ред каџѡм, п̄ред крметѡм, п̄ред касѡм, ис̄п̄ред каџѣ, ис̄п̄ред колибѣ (у ствари је овде *ш* место *đ*: *п̄р̄ш каџѡм, п̄р̄ш крметѡм* итд.).

Кад се акценат не преноси, *đ* такође остаје:

п̄ред (п̄р̄ш) кѡлибѡм, п̄ред (п̄р̄ш) кѡсѡм, п̄ред (п̄р̄ш) кѡлѡм итд.

Испред речи које почињу зубним пискавим гласовима *s* и *ш* или зубним шуштавим *ш* и *ж* крајне *đ* у свих оваквих предлога испада:

п̄р̄д с̄ш̄ајѡм, ис̄п̄р̄д с̄ш̄ајѣ, п̄д с̄ш̄ајѡм, из̄н̄д с̄ш̄ајѣ, п̄р̄д сијеном, ис̄п̄р̄д сијена, п̄д сијеном, н̄д сијеном (над сијеном), *đ* *сијена, п̄р̄д Зѡркѡм, о Зл̄аш̄ѣ, п̄о зубѡном, п̄о з̄аконом, о з̄емљѣ, п̄о з̄емљѡм, п̄р̄д ш̄ш̄алѡм, п̄д шумѡм, đ* *шил̄ѣжи, п̄р̄д Живанѡм, о Ж̄арка, п̄о ж̄алѡм, на ж̄енѡм, đ* *жиџѣ, đ* *ш̄ш̄а, р̄ш̄ш̄а*).

Испред сугласника *z* у овим предлозима *đ* испада понекад:

п̄о гл̄авѡм (под главом), *п̄д гл̄аву* (донеси ми што п̄д гл̄аву), али: *п̄ред гл̄авѡм, од гл̄авна, п̄ред гл̄авѡм, п̄д гл̄авѡм, п̄дд гл̄авѡм* итд.

У бројевима *п̄еш*, *д̄евѣш* и *д̄есѣш*, ако број *s* именицом чини акценатску целину, и кад тој целини именица даје свој акценат, *ш* испада, с малим изузецима, испред гласова: *б, г, д, ђ, ж, з, њ, с, ш, ч, џ* и *ш* (не испада, дакле, испред сонантних гласова: *в, ј, л, љ, р, м, н, њ*):

д̄есѣ баба, д̄евѣ бикѡв̄а, п̄д гл̄авѡм, д̄есѣ гл̄авѡм, п̄д дан̄а, д̄есѣ динара, п̄д ђака, д̄есѣ ђевојак̄а, д̄евѣ ж̄ешелѡца, д̄есѣ ж̄ен̄а, п̄д змиј̄а, д̄есѣ зр̄на, д̄евѣ прошиѡца, д̄есѣ п̄уш̄а али пет *п̄уш̄а, п̄дш̄ п̄р̄ш̄а, п̄дш̄ прошиѡца, п̄дш̄ п̄лѡча, п̄дш̄ п̄ара* и сл.), *п̄д с̄аш̄а* (пет сати), *д̄есѣ сл̄ик̄а, д̄евѣ ш̄ав̄ан̄а, д̄есѣ ш̄ов̄ара, п̄д ч̄ав̄ала, д̄евѣ ч̄ил̄ука, п̄д џуџ̄а, п̄д ш̄ил̄ѣга, д̄есѣ ш̄лем̄на*.

Увек имамо:

п̄дш̄ војник̄а, д̄евѣш̄ јунаѡца, д̄есѣш̄ л̄ан̄аца, п̄дш̄ р̄ала, д̄есѣш̄ надниѡца, д̄евѣш̄ муз̄ница, п̄дш̄ њ̄ив̄а итд. (кад број и именица чине акц. целину).

¹⁾ Као предлози *п̄дд* и *ис̄п̄дд* понашају се и предлози *над* и *изнад*: *п̄дд кућѡм, над кућѡм, над колибѡм* и сл.

Природно је испадање гласа *ш* у горњем случају, кад број нема свој засебни нагласак, те се изговара са наредном именицом као једна реч. Број, стојећи ту енклитички, губио је јачину експлозије задњег гласа *ш* испред експлозивних и фрикативних гласова, док се процес тога слабљења није завршио потпуним губљењем гласа.

Ако број, налазећи се с именицом, носи свој акценат, онда тога губљења гласа *ш* нема:

п̄дш̄ баба, д̄евѣш̄ гл̄авѡм, д̄есѣш̄ дан̄а, д̄евѣш̄ ђевојак̄а, д̄есѣш̄ ж̄ен̄а, д̄есѣш̄ п̄уш̄а итд. (иако се може и овде констатовати слабљење гласа: *п̄дш̄ баба, д̄евѣш̄ гл̄авѡм, д̄есѣш̄ дан̄а, д̄евѣш̄ ђевојак̄а, д̄есѣш̄ ж̄ен̄а, д̄евѣш̄ ш̄д̄в̄ара* итд.).

Код бројева *п̄дд̄есѣш̄, ш̄есѣш̄, седамд̄есѣш̄, осамд̄есѣш̄* и *д̄евѣд̄есѣш̄*, који не могу, као ови горњи, чинити с именицом уз коју стоје акценатску целину, ипак се врши ово губљење гласа *ш*, и то увек у оваквим примерима:

п̄дд̄есѣ баба, ш̄есѣ гл̄авѡм, ш̄есѣ ш̄д̄в̄ара, седамд̄есѣ дан̄а, седамд̄есѣ п̄уш̄а (не *д̄ам* ти, да си ме *седамд̄есѣ п̄уш̄а* рдији!), *осамд̄есѣ д̄им̄ѡва, осамд̄есѣ ч̄ав̄ала, д̄евѣд̄есѣ д̄м̄ѡва, д̄евѣд̄есѣ кѡњ̄а* и сл. Али је обично: *п̄дд̄есѣш̄ нѡш̄а, ш̄есѣш̄ р̄ала, седамд̄есѣш̄ л̄ира, осамд̄есѣш̄ њеш̄ник̄а, д̄евѣд̄есѣш̄ ј̄ар̄мѡва, ш̄есѣш̄ њ̄ив̄а* итд.

Имамо случајеве губљења гласа *đ* у средини речи између самогласника:

д̄а в̄иш (д̄а вид̄иш), *гл̄ѣај* (гледај), *п̄дгл̄ај* (погледај), *д̄ваес* (поред *д̄вадес*), *ш̄риес* (поред *ш̄ридес*).

Необично је овде што имамо у првом примеру — *д̄а в̄иш* кратак слог после губљења *đ*, — као да је ту редуциран читав слог, а не само глас *đ*, а у примерима *д̄ваес* и *ш̄риес* необично је скраћивање првога слога.¹⁾

У бројевима *ш̄есѣш̄* (*ш̄ездесѣш̄*), *ч̄ет̄д̄есѣш̄* (четрдесет) имамо испадање гласа *đ* дисимилијацијом према гласу *ш*.

Насупрот томе што ови гласови, као што смо видели, слабили се губе често на крају речи — на крају предлога (*đ*) или на крају бројева (*ш*) — испред речи што почињу извесним сугласницима, и што се *đ* често губи у средини речи између вокала, ови гласови су постојанији кад су на крају предлога који је срастао у сложеној речи:

¹⁾ О скраћивању дужина у случају кад реч губи свој акценат, стојећи испред друге акцентоване речи, говориће се напред.

Тешко би било одговорити на питање под којим условима се јавља који од ова два гласа *k* и *z* у замени место *x*, кад ће се, наиме, фонетским путем бити јавио један, а кад други глас.

Као што видесмо, ми смо претпоставили и у овом говору првобитно фонетску замену *x* са *z* у имперфекту првог л. sing., а данашње *k* ће бити секундарно (имали смо, дакле, *raħai*, па доцније од тога *raħak*). На први поглед бисмо могли на питање кад се јавља *k* а кад *z* место *x*, одговорити заједно с Вушовићем да је то условљено квантитетом или акцентом последњег слога (ibid стр. 19).¹⁾ Такав би нам одговор дао материјан имперфекта, аориста и генитива plur. придевске промене, посматран сам за себе. Али у речи *grai*²⁾ ја не видим аналогијом добивено *z* према *irai* (в. код Вушовића), јер не бисмо згодно на тај начин објаснили *z* у речи *drai* (орак) и у речи *vri* (врх). Овакву претпоставку нам, нарочито, не би потврђивала реч *veid* (старо *veihxh³⁾* која би нас упућивала на старије стање овога појава. *Veid* је постало, свакако, од старијег **veihai*, где је *x* иза кратког слога — противно горњој претпоставци — дало *z*. Према номинативу могли смо добити *z* и у зависним падежима: **veihai* **veihza*, па једначењем по звучности *veidza* и, најзад, метатезом *veidza*; према чему смо опет у номинативу добили *veid* м. *veihai*. Овај усамљен пример, овако изолован од утицаја промене, као претрифициран, најлепше може показивати рефлекс старијег стања ове промене.

За решење питања услова ове замене потребно је проучити све говоре у којима имамо *k* и *z* место *x* или само *z*, као и оне говоре у којима се *x* налази у процесу губљења.

У gen. plur. заменичке промене имамо више пута и отпадање крајњег *z* добијеног од *x*, тако да су обичнији примери без *z*:

двѝје, днѝје, ддбѝје, злѝје (ддбѝје људи, срѝније гдѝна, злѝје дѝју).

Чини ми се да ово губљење неће бити обично онда кад се придев употреби без именице:

¹⁾ Вушовић, наиме, по материјалу свом суди да се иза дугих слогова *x* замењивало гласом *z*, а иза кратких гласом *k*.

²⁾ Ређе се чује *grai* — грага, а обичније је гра — гра (имам ове године доста гра; нембј ми пуштити у гра).

³⁾ Види код Вука *veih* и *veid*. Овде значи *stai*, — каже се за одело изношено. Обичан је и облик *ved* (свакако, после испадања *z* испред *d*).

чуо сам од *starijeg* да није добро у уторник подчињат какав рад; крије од *domakijeg* паре.

Међутим, обично је:

од *starije* људи сам чуо; сачувај те Бдже злѝје дѝју; колико има до великије постѝ?

Појав губљења *z* (односно *x*) у овом случају добио је шире границе. У извесним западним говорима Херцеговине чују се исто тако ови облици без крајњег сугласника. Ипак неће бити на исти начин овде извршено губљење крајњег сугласника у овом говору и у западним херцеговачким говорима где се gen. plur. са и м. *z* чује увек без крајњег *x*: *ови (ових), добри (добрих), нови (нових), слаби (слабих)* и сл.

Могло би се претпоставити да је у овом говору губљење крајњег *z* дошло од јужнијих говора, — где имамо облике старог локатива plur. у служби и локатива и генитива:

по оније пољана (од црногорских говора — по *онијех пољанах*), *по овије села, по нашије кућа*.

Ипак је мени вероватније да се ово развило на терену овога говора. Крајње *z* могло је отпасти најпре фонетским путем у оним случајевима кад су придев или заменица у овом облику стајали испред именице која је почињала сугласником *z* (или *k*). На пр. у изразу *срѝнијег година* добили смо фонетски *срѝније година*, па се из таквих примера могло уопштавати губљење крајњег *z* у овом облику. Баш то што се овакво *z*, као што видесмо, боље чува у супстантивној употреби придева и заменица, за мене и јест доказ да се ово развило на терену овога говора (тако и у осталим сродним говорима) и да је то у вези са именицама уз које долазе придеви. Истина, чујемо и у овоме говору и облик локатива *по овије поља*, али то је новије; ретко је и неће се чути од старијих људи.

Ликвиде л, љ и р

Обично је *л* и на крају речи и на крају слога, иако имамо примера упоредо и са *л* и са *о* на крају речи:

бијел (не чује се *био*), *дбал* (нема *обао*), *цијел* и обичније *цио, вал* и *вдо, најдомл, малко, Радул, Сѝкул, вел, шдл, Цицмил* (презиме, а чује се код старијих људи и Цицмио).

Уопште би се могло приметити да су примери са *о* м. *л* на крају речи, у оних речи које могу имати ово двојство, чешћи код ста-

ријих људи. Од њих ћемо, на пр., увек чути: *арандио*, *андио* и др., а од млађих обично: *аранђел* и *анђел*.

У извесним речима *љ* иза уснених сугласника прелази у *ј*. То је позната особина црногорских и извесних херцеговачких говора, само се не зна у коликој се мери у ком говору овај појав раширио. Рекао бих да се ова промена у овом говору налази у мањој мери: *дѝвјѝ* (дивљи), *лѝмјѝх* (ломљах), *лѝмјѝава*, *сѝјма* (сумња), *сѝјмаѝи* (метатезом од *сумњаѝи*, после обичне замене *њ* са *љ*: *сумњаѝи* — *сумљаѝи* — *сумјѝи* — *сѝјмаѝи*), *шѝјје* (шупље).

Ја нисам чуо много оваквих примера, а ове које сам чуо обични су у овом крају. Можда има села у којима би ово било обичније и где би ова појава била општија.

У великој већини примера у великом делу овога говора ова промена је ређа:

пљѝсак, *јѝвлѝм*, *пѝдрављѝм*, *снѝље*, *бљѝваѝи*, *бљѝшѝв*, *зѝмља*, *земљѝнѝ* (можда ће се чути и *зѝмја*, *земјѝнѝ*).

Што се тиче сугласника *р*, могло би се говорити само о условљавању вокалног карактера тога гласа у извесном положају. Кад се налази између ког сугласника и вокала *о* које је постало од *л*, *р* је самогласно: ако је под акцентом и ако је испред акцентованог слога; док губи вокалски карактер, ако је у ком слогу иза акцентованог: *мрѝо*, *шрѝо*, *грѝоце* и тд. У овим примерима *р* је вокално. У примерима:

јѝмрѝ, *зѝмрѝ*, *пѝрѝмрѝ*¹⁾ *пѝшрѝ*, *зѝшрѝ*, *ушрѝ*²⁾ (утријети), и у свима сличним, *р* је консонантско. Друкчије стоји ствар у случају кад *р* вокално дође у додир с вокалом после испадања *х*. Тада *р* остаје и иза акцента као и под акцентом вокално:

с врѝа, *Врѝшница* (место), *пѝрѝѝаѝи*, *на врѝу*; *пѝврѝа*, *накрѝс се* (*накрѝѝаѝи се*), *дѝшкрѝо* (открѝао).

Али се тако не понаша партицип претерита активног од глагола *вријеѝи* — имамо под акцентом чување, а иза акцента губљење вокалног карактера:

врѝо (врѝао), али: *дѝврѝо*, *иѝврѝо* (и *иѝврѝо*).

¹⁾ О постаје дуго.

²⁾ Исп. код Вука: *јѝмрѝ*, *зѝмрѝ*, *зѝшрѝ* и сл. Решетар каже да је вокални изговор гласа *р* у оваквим примерима чуо само у Ц. Гори (у Озринићима и Пиперима), док из Дубровника бележи: *јѝмрѝо гѝздрѝо*, (а тако и у Босни и Хрватској), а *јѝмрѝа*, *гѝздрѝа* у северној Далмацији (Der štok. Dial. 99). Види још: *јѝмрѝ* и *мрѝ* код Ившића (Rad 196, 177).

У презимену *Добрловић* у Пиви имамо вокализовање консонантског *р* после редуковања гласа *и*: *Добрловић* > *Добрловић* (овако ће редовно изговарати ово презиме старији људи и сви који не узимају старији облик *Добрловић* из званичних списа, како се тамо пише). Да то вокализовање гласа *р* није много старо, може се веровати по томе што Вук помиње у Тршићу породицу *Добрловић*, досељену из Пиве: пошто ово презиме он тако пише, вероватно је да се само тако и изговарало.

Промене код осталих неких сугласника

Поменули смо, кад смо говорили о усненим сугласницима, једну промену носног усненог гласа *м*. Општија је појава наших дијалеката, па је особина и овог говора, да гласовна skupина носних гласова *мн* трпи промене: *шавница*, *млого*, *м. шамница*, *много*, и сл. Народни говор у овом случају уклања на разне начине додир ових двају гласова. У речима где се осећањем односа сродних речи чува осећај и једног и другог гласа понаособ до промене још није дошло: *зимница* (*зима*: *зимница*), *сламни* (осећање корена речи *слама*), *климнуѝи* (осећање значења перфективне радње, које уноси наставак *ну*) и сл. Где, ма на који начин, то осећање недостаје, јавља се промена овог скупа гласова. Од различитих услова зависи, да ли ће промену трпети први или други глас. То ће зависити понајпре од осећања границе слога. Ако се, под ма којим условом, граница слога боље чува, а ако ипак до промене дође, онда се пре мења први глас (*м* у *в*): *шавница* од *шамница*, *обравница* од *обрамница*¹⁾ и сл. Границу слога овде чува, мислим, део речи *ница* који се осећа као продуктиван наставак за образовање речи. Кад су ове речи могле изгубити везу са речима *шама* и *рамо*, онда се могло осетити да је овај наставак *ница* дошао у додир с којим другим кореном (односно општим делом), и тако је осећање општег дела и суфикса код речи могло чувати и осећање границе слога. Реч *шамница* је могла најпре довести се у везу са речју *шаван* на тај начин што је затвореник место неба и сунца, што му је симболизовало слободу, могао над собом гледати *шаван* (*шаван* означава у овим гово-

¹⁾ У овим речима није било више оног осећања односа сродних речи који горе поменусмо: реч *шамница*, тим што *шамница* није морала бити тамна, изгубила је везу са придевом *шаман*, па смо опет према *шавница* добили придев *шаван*, *шавна*, поред *шаман*, *шамна*. *Таван* не значи више *шаман*, него *осуђњено*, *несрећан*, (шта си учинио, бјјо таван!).

рима горњи под — плафон). Код речи *обрамница* могла се изгубити веза с основном речју *рамо* и по једној асоцијацији реч се могла довести у везу с речју *брав*, тим што торбе *обрамнице* носе највише они који иду за стоком — за бравима. Примери овакве промене где се мењање *м* у *в* не би могло објаснити на овај или сличан начин, могли би бити условљени напоредном употребом у прво време истих примера и са променом и без промене: *шамница* и *шавница*, *обравница* и *обрамница*. Тим путем смо могли добити и обрнут појав, — прелаз *вн* у *мн* (ово је у неким говорима добило шире размере), што се и у овом говору може понегде чути: *дѣмно* место *дѣвно*¹).

Али се увек не чува наставак *ница* у овом положају и онда кад постоје услови за чување границе слога. Ако је чвршће осећање општег дела речи него што је то био горе случај, промена ће се извршити на рачун другог гласа. На тај начин ћемо добити место наст. *ница* опет продуктиван наставак *лица* (*лик*), као у речима: *најамлица*, *најамлик* м. *најамница*, *најамник*. Овде је осећање општег дела било јаче везано за реч *најам*, зато промена није могла ићи на рачун првог гласа. Није било тешко наставак *лик*, *лица* довести у везу с наставцима којима се прави именица — која означава вршиоца (и извршиоца) радње — од партиципа претерита активног (исп. *ѣройао*: *ѣройалица*, не знао, *незналица*, *ојађелик* и сл.); — *најамник* је онај који се најмио. Што ову промену нисмо на овај начин имали у поменутих примерима *сламница*, *зимница* и сл., да се објаснити тим што је *н* било јаче везано за осећање придевског суфикса *ни* (*зимни*, *сламни*, и сл., а немамо придев *најамни*), и још — што овде нисмо могли добити психолошки везу наставак *лик*, *лица* с глаголом²).

Промена на рачун другог гласа се лакше могла извршити у бројевима: *седѣмлѣс* (*седамнаесѣ*), *осѣмлѣс* (*осамнаесѣ*). Ту се није за наставак *нес* могло везати осећање каквог продуктивног наставак, што би чувало границу слога. Могућност промене границе слога је, дакле, први услов за прелаз *мн* у *мл* у сре-

¹) Испореди овакве примере са сличним примерима овог појава, обрнутог мењању *мн* у *вн*, код Решетара у црногорским и говорима Боке Которске (Der štok. Dial., 115).

²) Ја имам у виду, кад је реч о суфиксима и померању границе слога, то да граница слога не зависи у обичном говору само од природе гласова, него и од психолошког момента како се осећа граница између делова речи по образовању; — између општег дела и суфикса у речи *најамлик* граница слога је остала између *м* и *л* — најам-лик — в. ниже.

дини речи (иако се промена може извршити, а да остане иста граница слога, као у горњем случају).

У случају где није могло бити границе слога промена је безусловна, и, природно је, ту се мења други глас: *млдо*, *млдожиши* *млдожина*, *јамлим* (ја мним, ја мислим).

Из свега овога излази да се *мн* у овом говору мења увек, ако промени не смета граница слога (*млдо*). У противном, промене нема ако је осећање границе слога јаче везано за осећање општег дела и суфикса у речи (*зимница*); али ако се, под којим било условом, створи могућност промене осећања општег дела речи, онда настаје промена првог гласа у³ *в* (*шавница*); а тек ако је јаче осећање општег дела речи, тражи се могућност промене осећања суфикса, која условљава и промену другог гласа у *л*, не мењајући сасвим границу слога кад се и после промене чува осећање продуктивног суфикса.

Само у два примера нашао сам, паралелно промени *мн* у *мл*, и промену *мњ* у *мљ*: *сумља* и *дѣмљак*.

У мањој мери је у овом говору позната особина добијања сложених сугласника *ч*, *џ* и *џ* од извесних прострујних, ако се нађу испред понеких експлозивних гласова:

чкѣла (*школа*), *учкѣлати*, *чкѣљ* (*шкулѣ*), *Чкиљевић* (*Шкиљевић*), *начкиљити* (*нашкиљити*), *чкѣљав* (*шкиљав*), *џбѣн* (*жбан*),¹ *џбѣн* (*жбун*), *џбѣр* (*жбир*), *Цмиља* (*Смиља*), *џријемуша* (*сријемуша*).

Већина ових примера није данас обична у говору, и чуће се од старијих људи само; па ипак је то претстављало зачетак једног гласовног процеса.

Ова се промена могла гласовним путем створити у вези с предлозима на *д*. Ми смо рекли како се данас *д* губи у оним предлозима испред речи која почиње са оваквим прострујним гласовима (*шкулѣ*, *жбун*, *сријемуша* итд.). Међутим, осим губљења могло се вршити и нешто друго. Ту су се могли гласови *д* и *ш* (овај испред муклих) од предлога сливати с почетним гласом именице: *ѣред школом*, после једначења по звучности, дало је *ѣреш школом*, даље сливањем *ѣрешколом* (од *ѣрешшколом*). Одатле смо добили и *чкола* без предлога, поред обичнијега *школа*. Сви горњи примери могли су постати сличним процесом.

У речима *шљѣн* и *шљѣнак* м. *члан* и *чланак* необична је и занимљива промена *чл* у *шљ*.

¹) Ако код ове речи не буде задржан стари облик — *џбан* од *џбанџ*.

и *koži* и *узјати*. Вушовић мисли да су облици и *koђи* и *koзи* фонетски постали, и то му служи за објашњавање физиологије гласова *с* и *з*. Ја ипак мислим да је облик *koђи* добивен аналогijом према *идвеђи* (*кође месо*, према *говеђе месо*). И пример *уђати* ја не бих објаснио онако како то чини Вушовић. Да се у овом говору у том случају изврши, уопште, какво јотовање гласова *з + ј*, видели смо, смета граница слога у сложеној речи (*уз-јати* према *изјаловиши* и сл.). Ако бисмо, уопште, у овом примеру претпостављали какав фонетски процес, ако *ђ* ту не би дошло опет каквом аналогijом, морали бисмо ту потражити образовање основног гласовног елемента за глас *ђ*, а то би било *д*, или би могло бити и *г*. Могао је овде, наиме, прекид ваздушне струје, који је настао иза гласа *з* на граници слога и делова сложене речи, и прелаз ка артикулацији гласа *ј* створити осећај за какву малу експлозију гласовну и отуд се могло образовати какво експлозивно *д*. Ми познајемо више примера у нашим говорима и у књижевном језику где се извршило образовање таквог *д* између *з* и *р* и између *ж* и *р* (исп. *здрио*, *ждрака*, *ждракнуши*, *раздријешити* и сл.). Кад смо, по овој претпоставци, добили какав облик **узђјати* место *узјати*, онда се, док се још чувала граница слога сложене речи, могла извршити метатеза гласа *з* и тог експлозивног елемента који се развио у *д*, па смо после те метатезе могли добити какав сложени глас *з* (*dz*).¹⁾ После овога се морало изгубити у речи осећање префикса *уз* и тим се могло лако изгубити и осећање границе слога, па се лако сад могао извршити јотовањем прелаз *зј* у *ђ*, као што смо имали прелаз *цј* у *ћ* (в. горе).

Мени се чини да ову претпоставку о образовању међугласовног *д* између предлога и другог дела сложенице потврђује и то што у мостарском говору имамо *ужђахати* (од **узјдахат*), где је могло бити извршено јотовање пре наше метатезе (в. Rad 153, стр. 55).

Немамо у Пиви и Дробњаку *с* и *з* у случајевима кад се *с* и *з* нађу испред *ћ* и *ђ* (*ишћерати*, *ишћестити*), како налазимо у Вушо-

¹⁾ Глас *з* не постоји у овом говору, али његов изговор није стран уку овога краја: ако хоће неко да се коме наруга зато што овај не изговара добро глас *з*, онда изговара *з* м. *з* (*зора* м. *зора*, *узети* м. узети и сл.). Или у говору од мила може се чути каткад *з* м. *з*: јел'ти *зима*? каже се детету кад му говори од мила, „тепа“ (је л'ти зима). По томе би се могло закључити да је у не тако давној прошлости тога гласа било у овом говору, као што се и данас налази у понеким нашим говорима.

вишевим говорима. Тамо налазимо *ишћерати*, *ишћелати* и сл. (ibid. стр. 17). У овом говору имамо у ствари *ишћерати* *ишћелати*, где би шуштави фриктивни глас *ш* или *ж* био мало умекшан (*ш*, *жс*) наредним меким гласом *ћ* или *ђ*, како би се умекшало и свако обично *ш* или *жс* испред меког гласа: *крићен*, *чаићен*, *ишћукати*, *ишљубити* и сл. (Тако је умекшавање и кад се предлози са шуштавим гласовима налазе испред меког сугласника наредне речи: *ш њим*, *ишћ њега*, *ш љубави*, *жс ђевџком*).

Гласовима *с* и *з* замењују се гласови *с* и *з* у говору од мила, при чему се добија мекоћа која би одговарала нежности говора: *сџека* место *сека* (ајде, моја *сџека*, послушај ме; *јеси* ли ти мој? (јеси ли ти мој? — каже се детету); ти *си* моје *злати*).

Познато је у јужним говорима и у књиж. језику најновије јотовање гласова *л* и *н*:

љейџа, *њџан*, *шњегови*, *шњџаница*, *шљџе* итд. (књиж. језик: *сњегови*, *сњџаница* и сл.).

Понекад је најновије јотовање обухватило и уснене сугласнике *п*, *б*, *в* и *м*. Врло је тешко систематизирати примере јотовања и нејотовања ових гласова. Материјал који дају разна места овога говора је неједнак. Ако се ово вршило систематски по каквом фонетском закону, то су доцније, док се још процес није био развио у већој размери, реметила уопштавања. У противном правцу је деловао поменути појав прелажења *љ* у *ј* иза ових сугласника, иако је вероватно да је тај појав психолошке природе и да ова ова случаја стоје у ближој унутарњој вези по постанку.¹⁾

Обични су примери:

ддсљџи, *шрљџи*, *жсљџи*, *умљџи* и сл.

(као да је у инфинитиву код оваквих глагола уопштена ова промена), а онда се чује упоредо:

пљџсма и *пјџсма*, *пљџне* и *пјџне*, *пљџвати* и *пјџвати*;

ређе је: *мљџсџи* поред *мјџсџи*, *мљџриши* поред *мјџриши*, *вљџра* поред *вјџра*, *вљџшар* поред *вјџшар*.

У примерима старог јотовања сугласничких група *сшј*, *зђ* огледају се укрштања облика старог јотовања и утицаја морфолошке природе, те овде имамо више примера т. зв. подновљеног јотовања (*крићен* поред *криштен*, *укршћати* поред *укршћати*, *јушћати* поред *јушћати*), па ће о посебним случајевима бити

¹⁾ Добро објашњење за тај прелаз *љ* у *ј* у овим говорима дао је, мислим, Вушовић, тумачећи овакве примере код Његоша (Примери проучавања Његошева језика, 28).

речи у морфологији, пошто ти појави улазе и у састав чисто морфолошких промена.

Тешко је гласовним путем по законима јотовања објаснити придевског порекла глаголе *извѣшчашѝ*, *овѣшчашѝ* од старог придева *вѣшъхъ*, тако и именицу *Гѣражданин* — *Гѣраждани*, чему одговара придев *гѣражданскѝ*, од имена места *Гѣранско*

Неколико напомена о ошћијим гласовним особинама

Као примере дисимилације можемо навести речи у којима меки гласови *ћ* и *ђ*, старог јотовања, испред мекога *њ*, а ређе испред гласа *л*, губе своју сложеност и меки гласовни елеменат тако да од тих гласова постаје *ш* и *д*:

пѣшкѣшњица (*пѣшкѣшница*), *вѣшњак* (*воћњак*), *мѣдњак* (*међник*), *нѣшњик* (*ноћник*), *нѣшњи* и сл. (место обичнога *ни* у оваквим примерима је придевског карактера формант *њи*); затим испред *л*: *дѣш ли* (од **оћ ли*), *нѣш ли* (од **нећ ли*) и сл.

Необичнија је појава, донекле супротна горњој, што испред придевског *њи* имамо понекад *ј* у примеру *дѣјњи—дѣјња—дѣјње* (и *дѣјњи—дѣјња—дѣјње*). Проф. Маретићу, који ову појаву налази код далматинских писаца,¹⁾ ово је нејасно. Да ли је ту *ј* дошло од *љ* (**долни > *дољњи > дојњи*, после губљења експлозивног елемента — противно горњем случају — испред *њ*), које би могло бити поново унесено место старијег *л* по аналогiji према *горњи*, тешко би било утврдити.

Ми смо, говорећи посебно о гласовним променама, додиривали једначење по звучности и једначење по начину и месту образовања. Додаћемо овде да се у говору П. и Др., изузев познатог случаја код предлога и речи уз које стоје, релативно добро чувају гласови од промене у оном положају кад сугласници разнородни по звучности дођу у додир у реченици (*Бог^т* ти брацка!).

У овом говору наћи ћемо речи где се из косих падежа глас промењен по звучности преноси у номинатив са непостојаним *а* — где не постоји додир разнородних гласова који условљава промену: *жѣшак* м. *жѣдак*, према *жѣшка*, *жѣшку* и сл.; *уѣак* (поред *узак*), према *уѣка*, *нѣсак* (поред *нѣзак*) према *нѣска*.

Помињали смо узгред да је у овом говору мање дошао до израза процес губљења звучности звучних сугласника на крају речи. Чујемо: убијо га *Бог* (с малим губљењем звучности крајњег гласа), док ћемо западније у говорима херцеговачког типа чути:

¹⁾ *Jezik dalmatinskih pisaca XVIII vijeka* (Rad 209, стр. 191).

убијо га *Бог^т*, или чак с потпуном променом: какав је то *рѣш* (*рѣд* — околина Стоца).

Општије појаве редукције гласова приметили смо у вези с разним гласовним појавама, иначе посебне појаве редукције сугласника, као и вокала, сретаћемо у даљим одељцима.

Код сугласника, наравно, као и код вокала, промене гласова у туђим речима пружају разноликост примера које се не дају систематисати.

Како смо и горе приметили, овде продуктивни наставци за образовање речи чувају у извесним случајевима осећање границе слога и онда кад по природи гласова граница слога не би остала на месту додира општег дела и наставка.¹⁾ То се може приметити најбоље кад се слуша разговор између две особе на већем отстојању, — кад се речи отежу при изговору да би се разговор боље чуо. На тако већем отстојању често ће се чути у кратком разговору наглашена реч са лепо подељеним слоговима. По природи гласова група *мл* не би се делила, али, као што смо видели, у примерима *најамлик* и *најамлица* (*најам-лик*, *најам-лица*) граница слога није померена променом *н* у *л*, јер се *лик* и *лица* осећају као продуктивни наставци са својом бојом значења коју дају речима (исп. речи: *дјађелик*, *усиђелица*, *дјавалица*). Тако ће се некад и прострујни одвојити од наредних гласова — *улаз-ница*, *наказ-ница*, *укоп-ница*, *идиш-кож-ни²⁾*) и сл. Наравно, граница се чува и осећањем значења општег дела и, нарочито, осећањем суфикса као саставног дела речи. Граница слога између прострујних и експлозивних гласова могла је једино остати на тај начин што се мало продужио изговор прострујног гласа, а што је пре тога изостао отсечнији прелаз од претходног вокала ка прострујном гласу, — прелаз који обично даје границу слога и између вокала и консонанта. У том случају је прелаз од прострујног гласа према наредном експлозивном обележен слабијом експресивношћу трења ваздушне струје. То се при отегнутом изговору, кад нарочито овакав прострујни глас постаје дужи, може лако приметити: јачина трења ваздуха је већа у почетку изговора дотичног гласа.

¹⁾ Исп. *О психолошкој граници слога* од А. Белића, Зборник у част Богдана Поповића, 274 и даље.

²⁾ Исп. и Вукову поделу на слоге речи: *гроз-ница*, *греш-ница*, *саблазнице*, *намјес-ници*, за што проф. Белић каже да је то „особина специфично Вукова изговора, и то по пореклу психолошке природе: Караџић осећа каткад наставак *ни* као засебан формативни елеменат, и зато га одваја од осталог општег дела“ (ор. cit. 277).

Ако би се чула кад множина именица средњег рода на *ије*, био би наставак у *dat. ама*, а не *има*: *дијанијама*, *наказанијама* и сл. (као и код Вука *жишчијама* и др.).

Код ове врсте именица чува се добро наст. *ем* иза „непчаника“ и осталих старих меких сугласника:

идљем, сунцем, мдрем, дињиштем и сл.

Не би се у овом говору често чуло, чини ми се, непостојано *а* у *gen. pl.* код именица на *сшво*:

иобратшмсшво: иобрашшмсшва, брасшво: брасшва, убисшво: убисшва, нѣчоешшво: нѣчошшва итд., поред ређег: *убисшва, иобрашшмсшва* и сл.

Поменимо овде да имена мушког рода на *е* чија се основа свршава на *л*: *Вуле, Беле, Јоле* итд. имају у *instr. sing. ом*: *Вулом, Белом, Јолом*, док такве именице код којих се основа свршава на *ј* имају *ем*: *Благоем, Радоем, Сшаноем* итд. Особна имена *Радуде, Сѣкуле* у овом говору припадају именицама с номинативом на консонант: *Радул, Сѣкул*.¹⁾

в) Именице средњег рода с окрњеном основом у номинативу сингулара

Реч *иуце* не припада у овом говору овим именицама — имамо *иуце: иуца* као *сѣло: сѣла*. Немамо овде *говедо: говечеша* него *гдвече: гдвечеша*, множ.: *гдведа, гдведи, гдведима* (дакле, једнина иде по овој промени, а множина по претходној — *сѣла*, изузев *gen. pl.*, који иде по промени збирних именица на *ад*: *шѣлад: шѣлади*). Именица *јаје* није обична овде по овој промени ни у једнини: биће *јаје: јаја*; а *ује* може имати и *уја* и *ујеша* у множини, а у једнини иде по овој промени: *ује — ујеша*. Обично је овде *рамо — рамена*, а не *раме*: *диго* га на *рамо*; ударио га у *рамо*.

Код оваквих именица које значе младу животињу множину замењује збирна именица — *шѣле: шѣлад*. Изузетак чини именица *јање: јањеша* од које имамо поред *јдњад* (и *јдњад*) обичнију множину *јањци*. (Множина од *јањац* је *јањци*). Множина *јањци* била

1) Правилна је овде промена од оваквих особних именица: *Јово-Јова-Јову* итд., *Миливо-Миливоја-Миливоју* и сл., чему одговарају присвојни придеви *Јовов, Миливоев* и сл., али нека имена места као *Ђурино Брдо* и *Руђин Дв* указује на то као да и овде није била непозната промена коју налазимо западније у Херцеговини: *Ђуро-Ђуре-Ђури* итд., чему одговара присвојни придев *Ђурин, Јовин* и сл. Претпостављамо, наравно, у горњим називима имена *Ђуро* и *Руђо*.

би паралелна множини *шѣоци* (в. код Вука), што се овде не чује (ово, ако би *шѣоци* значило *шѣлад*, без обзира на род).

Немамо у овом крају именица ове промене с основом на *ес*. Множина је од именица *шѣјело, нѣбо, чѣдо* — *шѣјела, нѣба, чѣда* (ако би се ове последње кад чуле у множини). Ако се кад чује множина *шѣлеса, нѣбеса, чѣдеса*, било би новијег порекла, дошло са стране из црквеног, књижевног или административног језика (већ само то што имамо *шѣлеса*, а не *ћелеса*, показује да је то дошло са стране).

г) Именице женског и мушког рода с номинативом на *а*

Сретамо чешће именице придевског облика с придевском променом:

Дуба, — Дубе, Дубој итд., *Сшудена* (у *Студенџ*);¹⁾ *млада, млада, младај* итд.

Придевски облик и промену изгубила је реч *ујна, ујне, ујни* итд.

Реч *усле* може имати правилну промену по овој врсти *усле-услала, услама* итд., а може се чути у *pot.* и *accus. усли: усли* му *висе* о *зиду*; узми *усли*, па *запјевај*.

Именице *јасле* и *нање* у овом говору гласе *јасли* и *нањи*; а даље у промени имају контаминацију ове промене именица на *а* и именица на консонант:

јаслала (из јаслала), нањава, јаслима, нањима, accus.: јасли или јасле, нањи или нање.²⁾

Сличну множину има и реч *главња: главње, главња, али главњима, главње или главњи* (дошла му на *главњи*).

Од речи *шѣра* биће правилна множина *шѣре, шѣра, шѣрама*.

Voc. sing. особних имена, ако се не свршавају на *ица*, иде као и у књиж. језику. Ако се овакве именице свршавају на *ица* увек у *Pl.* и *Dr.* имају наст. *а*:

Милица, Јелица, Сшаница, Марица, Радџица (мушко име), *Милоџица* итд. (*Милица, дедѣ донѣси мало водѣ; мџа Марица, помџи ми*).

(Нема двојства код именица женског и мушког рода, што је примио књижевни језик: *Милице, а Радџица*). Остале вишесложне именице на *ица* добијају *е*:

1) Оваквих имена места има и средњи род: *Гдранско* или *Гдранско, Пддмалјнско* или *Пддмалјнско* итд.

2) Исп. у Дубровнику: *navci-pacava-navcica* (Rad 136, стр. 236).

сѣсприце, кѹкавице, јаднице итд. (а што кѹкаш, кѹкавице тѹжна, кад нијеси на Горанско дужна).

Опште двосложне именице лица имају у *vos. sing. a:*
баба, шѣшка, сшрѣна, ујна, зѡва.

Али то важи за такве именице с кратким основним слогом или с дугим низлазним акц. на основном слогу у првом падежу, док код именица с дугим узлазним акц. у *nom. sing.* имамо *o:*

шѣшо (тѣта), бако, снѡшо, шѣхо (шѣха).

Ове именице имају хипокористично значење. Али и остале именице с узлазним акцентом у *nom.* имају у *vos.* тај наставак: *црњо (црња), јѡдо (јада).* Као именице *баба, шѣшка* *vos.* имају и именице *мама* и *шѡша.* Именице *мајка* и *снѡ* имају у *наст. o:* *мајко* и *снѡо.* Код прве именице *o* се задржало из старе промене (ако није поново унесено под утицајем именице *мајка*, хипокористичног значења). У другој речи *o* је чувало осећање наставка, јер би се заменом са *a* добило сажимање основног вокала и наставка. А имена ствари, животиња и апстрактне именице имају редовно *o* у овом падежу: *кѹхо, кѡзо, срѣхо* итд.

Нисам чуо у овом говору *наст. u* у *gen. pl.:* *мајкѡ, нѣпрѡвдѡ* и сл. Али ће се чути више примера где се у овом падежу не умеће непостојано *a.* Такве су већином именице на *ња:*

радња, ѡмѣшња, сѹмња, шѣшња, ѡријѣшња, мржња, шрѣшња, ѡлѡшња,

али с друге стране имамо непостојано *a* код именица:

крѡшња: крѡшња, мѡшње: мѡшња, шрѣшња: шрѣшња, вѡшња: вѡшња, кладња: кладња.

Није тешко приметити да је непостојано *a* везано за конкретне именице, док су апстрактне обично без непостојаног *a.* Од конкретних именица на *ња* једино код именице *главња* нисам чуо облик са непостојаним *a;* а ова се именица, видели смо, и иначе колеба према овој промени.

Непостојаног *a* већином немају још именице које имају *j, l, v, p, љ, n, њ* или *m* као први од задња два консонанта основе:

алѡманка: алѡманка, брѡнза: брѡнза, двѡцијевка: двѡцијѣвка, Дрѡнка: Дрѡнка, зѡмка: зѡмка, звѣрка: звѣрка, ѣчѣрма: ѣчѣрма, казѡлка: казѡлка, Пѡвка: Пѡвка, касѡрна: касѡрна, сѡјка: сѡјка, свѡјша: свѡјша, сѡрша: сѡрша, Зѡшарка: Зѡшарка, ѡисѡлка: ѡисѡлка, свѡрѡлка: свѡрѡлка, шрѡвка: шрѡвка, црња: црња, рѡња: рѡња итд.

Мањи је број оваквих именица са непостојаним *a;* ја сам их нашао свега неколико:

ѣвѡјка: ѣвѡјка, лѣдѡјка: лѣдѡјка, мајка: мајка,¹⁾ кѡрша: кѡрша, ѡчурка: ѡчурка, ѡлѡвка: ѡлѡвка, ѡвца: ѡвца, шѡрба: шѡрба, унча: унча.

Ако је други од два сугласника на које се завршава основа именица ове врсте један од поменутих гласова, још је више непостојаности. Имамо конкретне именице са непостојаним *a:*

зѹква: зѹква, вѡшра: вѡшра,²⁾ нѡдра: нѡдра, нѡѣве: нѡѣва, ѡскара: ѡскара, зѹбља: зѹбља, сѡбља: сѡбља. Али мислене именице: *жѣшва: жѣшва, зѡклѣшва: зѡклѣшва.*

Док се већином примећује тенденција да апстрактне именице губе непостојано *a,* у другим случајевима, код извесних таквих именица чија се основа свршава на *шв,* имамо, напротив, редовно чување непостојаног *a:* *мѡлишва: мѡлишва; жрѣшва: жрѣшва* и сл. Изгледа по свему овом материјалу да непостојано *a* чувају оне именице које чешће долазе у генитиву множине; како је ређа множина код мислених именица уопште, то су код њих обичнији облици без непост. *a,* али и тамо оне именице које су обичније у множини чувају то *a* (*молишва*).

Без непостојаног *a* имају *gen. pl.* редовно и апстрактне именице с основом на *вд:* *нѣпрѡвда, крѡвда* и сл.

Стари облик генитива забележио сам од именица *ѡдина* и *сѡдѡшина* уз бројеве:

ѡѣ сѡшѡин ѡдѡна; ѡѣ сѡшѡин кѡзѣ и ѡвцѣ; шѣз ѡдѡн данѡ.

Стари облик овде је очуван тим што се реч некако осећала као саставни део сложенице: не *сѡшѡин-ѡдина,* шѣз *ѡдин-данѡ.* (Исп. у сарајевском говору: *ѡѣ ѡдѡн, шѣ сѡшѡин грѡша,* — Rad CXXI, 200, затим у буњевачком „залеђа сењскога“: *ѡѣ ѡдин, шѣ(сѡ) сѡшѡин, ѡѣ ѡлад* — Nast. vjesnik XIX, 491, и у разним говорима западним: *ѡдѡн, сѡдѡин, ѣвѡјак* и сл. (Der štok. Dial. 161).

Ако се од именица женског рода ове врсте, као и од именица средњег рода друге врсте именичке промене чује кад облик *gen. pl.* место локатива, није свакако особина овога говора, него је дошло с југа из околине Никшића: иде *ѡ кућа;* лута *ѡ села* итд.

¹⁾ Милас је забележио и у мостарском говору: *мајка* (Rad 153, стр. 60).

²⁾ И у мостарском говору *вѡшра* (ibidem).

д) Именице женског рода с пот. sing. на консонант

Неколико именица које су у Вукову речнику означене као именице мушког рода, у овом говору припадају овој врсти:

и́и́леж – *и́и́лежи*, *си́и́неж* – *си́и́нежи*, *ш́и́рулеж* – *ш́и́рулежи*,
д́и́ла̄в – *д́и́ла̄ви*, *и́д́и́ла̄в* – *и́д́и́ла̄ви*, *и́р́е̄кр̄е̄ш* – *и́р́е̄кр̄е̄ши* и
у́с̄д̄в – *у́с̄д̄ви* (у В.: *и́и́леж* – а, *си́и́неж* – а, и сл.).

Именица *ма̄ши* не употребљава се много, чини ми се, у П. и Др. у овом облику. Обично ће се чути у акузативу сингулара, и то уз псовку. Тако ако се употреби и у пот., употребиће се обично место *ма̄јка* у облику *ма̄ш̄ер*, у мало пејоративном значењу, — је л' ти дошла *ма̄ш̄ер*? — рећи ће се некад кад се изражава потцењивање или нерасположење према ономе за кога се пита.¹⁾ Од именице *к̄ћи* чућемо увек *ш̄к̄ер* – *ш̄к̄ери* (или *к̄ер* – *к̄ери*) итд.

Не чује се често у овом говору instr. sing. именица ове врсте с наставком *ју*. Имамо, дакле, ту скоро увек *и*: умдријо га *глади*; наранијо га *здби*; помијешо *са соли*. Наст. *ју* сам извесно чуо у прилогу *нд̄ћу*: иде добро *нд̄ћу*; али кад је значење именице, и код ове речи имамо *но̄ћи*: раздваја се дан с *нд̄ћи*. Нисам сигуран да ли ће се рећи *мӣшљу* и *см̄р̄ћу*. А онда, можда ретко, чуће се *з̄д̄бљу* и *к̄р̄вљу*.²⁾

Од именица: *к̄д̄ко̄ш*, *ӯш*, *к̄д̄ш̄*, *и́р̄си* обичан је gen. pl. са *ӣ*: *к̄о̄к̄о̄шӣ*, *ӯшӣ*, *к̄д̄ш̄ӣ*, *и́р̄сӣ*; реће ће се чути: *к̄о̄к̄о̄шӣју*, *ӯшӣју*, *к̄д̄ш̄ӣју* и *и́р̄сӣју*.

У именима места: *Б̄ӯков̄а* *Пр̄д̄д̄о̄*, *Пр̄д̄до̄ли*, *Ма̄нӣш̄а* *Пр̄д̄д̄о̄* имамо именицу *дол* у женском роду **дол-доли*. Рјечник Југ. ак. бележи три примера именице *дол* у женском роду код старијих писаца.

2) Заменице

Личне заменице I и II лица, као повратна заменица, у dat. и loc. sing. место *мени*, *ше̄би*, *се̄би* имају облик *ме̄не*, *ше̄бе*, *се̄бе*. Зам. III л. у мушком роду може имати у accus. sing. Вукове облике *не̄га*, *га*, *њ* и *не̄га* (последња два уз предлоге). Не чује се још и Вуков облик *не̄г*. Али се употреба ова прва четири облика у овом говору разликује од употребе тих облика у Вукову језику. Пуни облик

¹⁾ У западнијим говорима у Херцеговини обична је ова реч у овим облицима: *ма̄ши* – *ма̄ш̄ер̄* – *ма̄ш̄ери*, *ма̄ш̄ер̄*.

²⁾ А и у пословици: не мјер̄ се људи *ӣе̄ћу*, но *ӣд̄ме̄ћу*, редовно иде тај облик.

не̄га неће се чути овде уз предлоге ни онда кад се заменица односи на живо биће: ту ће доћи облици *њ* или *не̄га*:

јуче̄ д̄тиш̄о у дрва, п̄а̄ испали в̄уци *и́р̄е̄д̄а њ*; *за не̄га* ће б̄ити б̄д̄ље, ако *ӯз̄ра̄ди*; не̄ море *мӣмо њ* нӣко, кад та̄ ч̄дек пр̄ег̄не̄.

У горњим примерима и сличним, као и у примеру Вукова језика: „Турци, мислећи да је Вршац пун војске, нису смели у *не̄га* доћи“ (Маретић, 186), — не би се у овом говору могло чути *не̄га*, него само *њ* или *не̄га* (...нијесу смјели у *њ* доћи).

Разлика између мушког и средњег рода у употреби ових облика јест у томе што се облик *не̄га* у овом говору не употребљава за средњи род ни онда кад се односи на нешто живо. Нисам чуо никад: *не̄га* је нешто ујело, или слично, ако се мисли на средњи род: *де̄ше*, *ја̄ње*, *ше̄ле* и др., изузев ако се хоће овим обликом да означи мушки род *де̄ше̄ша*, *ја̄ње̄ша* и др.

Енклитични облик *ју* овде се не чује поред *је*.

У dat. plur. II лица имамо увек у енклитичном облику *ви*, док у I лицу долази *нам*, а не *ни* као у црногорским говорима:

спремила сам *ви* ӯжину; прӣсеш̄е *ви*, ако *ви* та̄мо до̄ћ̄ем;
да̄о *нам* је Б̄д̄г, п̄а̄ има̄мо; с̄ӯтра ће *нам* до̄ћи та̄та.

Присвојне заменице *мо̄ј*, *ш̄во̄ј*, *сво̄ј* немају у овоме говору *мо̄јега*, *ш̄во̄јега*, *сво̄јега* — несажете облике.

У instr. sing., dat., instr. i loc. plur. чујемо: *мо̄д̄ӣјем*, *ш̄во̄д̄ӣјем*, *на̄шӣјем*, *њ̄ӣјовӣјем*; мислим да се неће чути *мо̄јим*, *ш̄во̄јим* и сл. Тако у gen. pl. има: *не̄говӣјег*, *сво̄д̄ӣјег* и др.

У Дробњаку се налази — бар у извесним селима — место *њиов* (њихов), *њӣн*, *њӣна*, *њӣно*, или *њӣн*, *њӣна*, *њӣно*.

У употреби присвојних заменица *сво̄ј* – *сво̄ја* – *сво̄је*, — тако и у употреби рефлексивне заменице *се̄бе* или *се* — не слаже се говор П. и Др. потпуно с књижевним језиком. Неће се овде увек, и кад није наглашена присв. заменица у реченици, за свако лице употребити зам. *сво̄ј* – *сво̄ја* – *сво̄је*, ако оно што се присваја заменицом припада субјекту у реченици. Могло би се рећи да је употреба ове заменице за присвајање субјекту у првом и другом лицу ређа, а да је обична ако се присвајање односи на треће лице:

д̄н̄ им̄а̄ *сво̄ју* к̄ӯћу; ра̄дӣ п̄о̄ *сво̄м* ће̄иву; сва̄кӣ ӯз̄им̄а̄ *сво̄ју* ка̄шику; да̄о је *сво̄д̄е*¹⁾ па̄ре за има̄ње.

¹⁾ Да ни Вук није одједном дошао до правила употребе ове заменице, сведочи најлепше његов превод *Новога завјешта*: у *Огледима*, штампаним 1824 г., налазимо *сво̄ј* у присвајању субјекту у III лицу, а *мо̄ј*, *ш̄во̄ј* у таквом

Али овај говор дозвољава употребу зам. III л. *његов* — *његова* — *његово* и кад се присвајање односи на субјекат, онда кад присвајани предмет има да се издвоји између других предмета који могу припадати другом или разним субјектима:

дшш је да ўзмѣ ону *његову* (место своју) брадву (ту може бити још брадава, али је само једна *његова*); *нека* ми да од оног *његова* дувана; с *његовијем* (м. својим) вдовима је ўзор; нек ми да мѣ пारे, не иштѣм да ми да од *његовије*.

Овде је, дакле, заменица наглашена у реченици. За присвајање субјекту I и II л. зам. *свој* — *своја* — *своје* употребиће се редовно у пословичним и сличним изразима, у заклетвама и клетвама и још онда кад је испуштено име предмета који се присваја: лако је тебе кад имаш *свој* сави́так (кад имаш своју кућу и имање); шта си учинио, ђ *сво́м* се јаду забавио; ја ћу му да́ти о(д) *сво́де* (воље) 50 дйна́ра; чува́м ја *сво́де*, не треба́ ми ту́ђе.

У другим случајевима обичнија је употреба заменице *мој*, *наш*: за прво, *швој*, *ваш* за друго лице, него ове заменице *свој*:

пушта́мо ма́л по *нашо́ј* ливади; ја чини́м по *мојо́ј* памѣти; испуца́ј онога́ *шво́га* манитка; гледа́јте ви *ваше* подсло́ве; — прѣсу́ћеш *сво́де* имање; да́ћу му *сво́ју* ђвцу.

Не мора овде бити акценат реченични на заменици.

Иако се рефлексивна заменица *себе* или *се* углавном слаже у односу према личној заменици I, II и III л. са зам. *свој* — *своја* — *своје*, ипак је у једном случају знатна разлика у том односу. Ако је лична зам. која се односи на субјекат у реченици с предлогом, онда ће се употребити искључиво повратна:

нијесам ништа знао *за се*; ђћеш друго́ме да науди́ш па *сво́де* *ид себе*; гради́о сам ово *за себе*; вѣди́м га *уза се*; ўзми ме *прѣда се*;

али ако је зам. без предлога, онда се, као и горе, замењивање заменице I и II л. повратном не изводи сасвим доследно:

мене ћу ўзѣт нѣви капут, а тебе ћу да́ти ста́ри; *ва́ма* ћете злѣ учинит, нећете мене; доћера́ћемо прѣво *на́ма* један; тѣвар дрѣва, па ђнда́ школи.

присвајању I и II лицу, али у преводу од 1847 г., место *мој*, *швој* у овом случају, дошло је свуда *свој* (Вук. Стеф. Караџић, Скупљени граматички и полемички списи, књ. III, св. II, стр. 386 и даље).

Могло би се, мислим, тврдити да се ретко чује повратна заменица, ако се односи на субјекат у множини, а, обрнуто, ређе се употребљава зам. I и II л. јединице у таквом случају.

Увек је *себе* за сва три лица личне заменице која се односи на субјекат, ако реч долази уз зам. *сам*:

сам себе шкоди́ш; *сам себе* сам се чу́дио; *сам себе* ће наудити.

Показне заменице у мушком роду гласе у П. и Др. *ђви*, *ша ђни*: *ђви* пла́с је велики; *ша* капут ти ђкратак; онѢ *во* виш' ђстарѢ.

У instr. sing., gen., dat., instr. i loc. pl. овде имамо само дуже облике: *ђвијем*, *шијем*, *ђнијем* итд. (аналогно заменицама *мој*, *швој* итд.). Немамо *ђвим*, *ђним*, али имамо *ши́ме*, у instr. sing. кад заменица показује нешто неодређено у средњем роду:

ши́ме ћу га најбоље прѣпанут; нећеш ништа подстић *ши́ме*.

Показне зам. каквоће чујемо увек *ва́кѢ*, *шакѢ*, *накѢ*, место *овакав*, *шакав*, *онакав*; а количинске заменице *воли́кѢ*, *ноли́кѢ*, — с редуцираним првим вокалом (дисимилацијом) — место *оволики*, *онолики*.

Ни код односних и упитних заменица нема у једини несажетих облика. Налази се, дакле, увек: *ко́га*, *ко́ме* и сл. У instr. sing. има *ки́м* и *ки́ме*, а не *кијем*. Gen. pl. гласи *ко́ђујем* (*ко́ђијем*) instr. и loc. pl. *којујем* (*кођијем*). Необично је што од заменице *неко* налазимо loc. sing. *не́ки́м* (вероватно је дошло од plur. зам. *не́ки*), и то само уз предлог по — *ид не́ки́м* м. *ид неко́м*: подшљи *ид не́ки́м*, да донесе *шећера*. А отуда је дошло и *ки́м* од *кѢ*:

нема́м *ид ки́м* послат ово писмо; *ид ки́м* ћу ти послат ручак; спреми ми *ид ки́м* мало пара.

Овај говор разликује добро облике *што* и *шѢ*. У релативном значењу употребљава се *што*: запамти ђво *што* сам ти рѣко. У упитној реченици *што* долази у значењу *зашто*, а тада се ђговор на питање може дати једном речју на коју се питање непосредно односи. Н. пр.:

што (зашто) нијеси јучѣ ра́дио? *што* си га ўдарио? *шѢ* ћеш ми купит? *шѢ* ти је да́ла стрѢна?

Редак је gen. sing. *че́га*, а место њега се употребљава облик *акузатива шѢ*:

ђ(о)шта (чега) ти је ђво? ђ *шѢ* си ђво начинио? не зна се до *шѢ* мѢре дѢћи; ђ *шѢ* се бѢиши?

Да је ово распрострањеније у нашем језику, показују многобројни примери овакве употребе овог облика у Вукову језику, а то показује и реч *раиша* (од *ради шта* место *ради чега*) која је позната разним говорима.

У loc. sing. долази и краћи и дужи облик: *на чем* и *на чему-на чем* ћу ти завалити (захвалити)? Вала на кави! Нема *на чем*; *на чему* (или *на чем*) ћеш доћерати дрва?

Количинске заменице (о)воликѝ, шолѝкѝ и (о)ноликѝ у множини с именицом често се употребљавају у номинативу место праве употребе количинског прилога и партитивног генитива. именице:

најавили се шолѝкѝ људи; оноликѝ коњи (место онолико коња) се ујавили, пѝ свѝ жѝто љавдѝлисѝли; шолѝкѝ коци (м. шолѝко косаца), пѝ не мѝгосте свѝ да пѝкосите; ко ће дочекати воликѝ пријашеље!

Ово је, ваљда, дошло од правилне употребе ових заменица уз колективне именице: *шолѝки свијеш*, *шолѝки народ* и сл.

Зам. *чији* гласи овде у nom. sing. и pl. *чи*: *чи* је онѝ во? *чи* су онѝ јањци? (в. горе).

Место заменице *сав* долази старији облик *вас*. Интересантно је што ова заменица има облик одређеног вида у окамењеном изразу *вѝсѝ вѝјек* у значењу *увијек*:

вѝсѝ вѝјек ће кѝкати; *вѝсѝ вѝјек* зѝвкѝ с онѝ главицѝ.

Често сретамо необичан ред речи код личних заменица кад субјекте у реченици чине заменице првог и ког другог лица:

ја ћемо и ши отићи (м. *ја* и *ши* ћемо); *ја ћемо и он* у дрѝнине; *ја ћемо и Мићо* коцити и сл.

3) Придеви

И овде као и у Вукову језику, и као што је обично у нашим говорима, меша се често у употреби одређени и неодређени вид. Тако је обично и то да придеви који имају само неодређени вид, као присвојни придеви од особних именица на *ов*, *ев* и *ин*, у зависним падежима радије долазе у облицима одређеног него неодређеног вида:

пѝ *Мѝрковѝм* дрѝњу гѝзѝ; од *Сѝгѝвѝновѝг* жѝта йду; из *Нѝколиновѝг* зѝкоса йзби.

Али кад овакав придев с именицом носи сталан назив места или стално означава неко име, неће бити допуштена оваква употреба облика одређеног вида:

гѝни данѝс *Йлѝну* Дѝлу; изаћок из *Нѝколина* Дѝла; пѝсе окѝ *Сѝвова* Врѝла; гѝни из *Гѝнулина* Дѝла и сл.

У именима дана придеви на *ов*, *ев*, *ин* и *ј* (јѝ) имају такође у зависним падежима промену неодређеног вида:

Петров-дан, *Пѝшрова-днѝ*; ѝ *Мишрову-днѝ*; ѝ(ѝ) *Ђурђева-днѝ*; о *Лучину-днѝ*; по *Јѝвању-днѝ*; иза *Нѝкоља-днѝ* и сл.

У називима места где у саставу имена далази одређени вид придева на *ов* приметио сам у извесним зависним падежима, па и у nom. sing. женског рода, замењивање облика одређеног обликом неодређеног вида придева:

Бѝровѝ Дѝ, али: из *Бѝрова* Дѝла (ређе из *Бѝровѝг* Дѝла), у *Бѝрову* Дѝлу; *Бѝковѝ Прѝдѝ*, *Бѝкову* Прѝдѝ и сл.

Обична је ствар да се дужина крајњег слога у оваквом придеву на *ски* средњег рода изгуби, ако је из назива испала именица, а остао сам придев; али се у тој прилици чувају и облици одр. вида у зависним падежима. Таква су овде имена села:

Гѝрѝњскѝ (*Гѝрѝњскѝг*, *Гѝрѝњскѝм* итд.), *Дѝбрѝвскѝ* (*Дѝбрѝвскѝг*, *Дѝбрѝвскѝм*), *Мѝлѝнско* (*Мѝлѝнскѝг*), *Пѝдмалѝнско*.

У зависним падежима можемо поред придевских облика чути и именске:

Гѝрѝнска, *Мѝлѝнска*, *Дѝбрѝвска*, *Пѝдмалѝнска*; *Гѝрѝнску*, *Мѝлѝнску* и сл., локатив је скоро редован у том облику: *на Горѝнску*, *на Дубрѝвску*, *на Малѝнску* и сл.

Све ово показује да су ове речи још у процесу супстантивизирања.

Мало разлике према Вукову, и уопште према књижевном језику, дају нам придеви у употреби дужих и краћих облика одређеног вида, — поред обичнијег слагања. Као што је по материјалу Вукова језика тешко поставити правила за употребу дужих и краћих облика (*доброга* и *доброг*, *новоме* и *новом*), тако се то не може учинити ни у овом говору, иако бих рекао да је у извесним случајевима ове употребе овај говор доследнији. Може се лако приметити да говор П. и Др. уопште мало употребљава дуже облике (*доброга*, *новоме*), много мање него што се то налази код Вука и него што се данас употребљавају ти облици у књижевном језику. Теже је мало приметити да ту употребу у извесној мери условљава и реченични нагласак. Мени се чини да ће у овом крају дужи облик бити употребљен најчешће онда кад је на придеву реченични акценат, иако и у том случају није необично да се може заменити краћим обликом (тако се

вдлим ја њу колико цијо свијет; али: вдљу ја ову једну, но да ми стб другеје даш (компаративно значење у реченици). Од глагола *дбреши*, *назреш* (зрети = гледати), *прізреш* и сл. презент је *дбрим*, *назрим*, *прізрим* и сл.

Вук има од глаг. *шкѡши* презент: *шкѡм*, *шкѡш*, итд. и *чѣм*, *чѣш* и сл. (Мар., 273). — Овај говор редовно има други облик: *чѣм*, *чѣш*, *чѣ*, *чѣмо*, *чѣше*, *чѣ*. (Последњи облик према осталим, место Вукова правилног *шкѣ*).

Редовно је од *сладши* и слож.: *шљѣм*, *идшљѣм*, *нашљѣм*, без другог облика *шљѣм*, *идшљѣм* итд. Тако је редовно: *дркѣм*, *дакѣм*, без другог облика *дршѣм*, *дашѣм*.

Према *кажѣвати* м. *казивати* редовно се чује *кажуем*, према *бачати* м. *бачати* имамо *бачам*.

Од глаг. *ђѣши* (попо) увек је през. *ђѣдѣм*, место двојаког облика: *ђѣнѣм* и *ђѣдѣм* (Маретић, 251). Тако је и у сложеницама: *сађѣдѣм*, *нађѣдѣм*, *приђѣдѣм* и сл. Глагол *даши* има презент *дам* и обичније *даднѣм*, с негацијом *не дам* и *не даднѣм* (*не дам* ти, да би цркв!) Облици *дам*, и *не дам* осећају се и као несвршени:

да му ја *дам*, свѣ б(и) дн свѣ(ј)е прѣсѣ; *да* ли ти мајка на сијело?; *не дам* ја њѣму да се скитѣ.

Глаг. *иднуши* и слож. имају увек: *иднѣм*, *прѣиднѣм*, *заиднѣм* м. *иднем*, *прѣиднем* и сл. Глаг. *моћи* има през. у II и III л. sing. *мдреш*, *мдре*, у I и II л. pl. *мдремо*, *мдреше*, али у одречном и упитном облику II. л. sing. гласи обично *не мѡш* и *мѡш ли* (*не мош га прѣскѡчити*; *мѡш ли дѡћи?*). Поменули смо *виш* од глаг. *видѣши*, а то долази онда кад је глагол ненаглашен уз свезу (*да виш га*; *да виш шта ради!*). Место *нѣшеш* има *нѣш* (*нѣш* ти мѣне више вѣрати), а место *оѣш* ли у упитном облику *ој ли* и *ош ли*.

Трајни глаголи *имати*, *ваљати*, *моћи* и *шребати* у презенту у понеким зависним реченицама где се временска радња одмерава према неком другом моменту, не према моменту садашњости, (синтаксички „релатив“), добијају проширење глаг. основе са *ад-* и наставак презентске основе *не*, што стварно даје значењу глагола промену глаголског вида:

ваљаднѣм, *имаднѣм*, *мѡаднѣм*, *шрѣбаднѣ* (пластићемо кад *ваљаднѣ*; ако *имаднѣш* љситно, купи ми врѣуле; ако *мѡаднѣш* ѡтићи, учини ми ту љубав; ка(д) ти *шрѣбаднѣ* што, дѡћи и зайшти).

Од глаг. *биши* (esse) презент место *будем* гласи *бидѣм* или *биднѣм* (кад *бидѣш* мѡја, купићу ти онаки ѣмер), према *биши*, *био* и сл.

Императив

Овај говор нема правог облика за I л. pl. императива, као што га нема ни за 3 л. sing. Обично се прво лице pl. заповедног начина описује везником *да* и презентом, а, што је најобичније, овако ублажена заповест појачава се речцом *ајде* (хајде):

ајде да идѣмо; *ајде да се порвамо*; *ајде да рѣчѣмо*; *ајде да шпрѣмо* онѡ сијено итд.

Облика *идимо*, *ручајмо* и сл. нема ни Вук ни у првој, ни у другој граматички, — тамо се налази: *да карамо ми*, *да оремо ми*, *да мјѣрѣмо*, *да држѣмо* и сл.¹⁾ Сам у својим списима Вук је обично овако описивао облик I л. pl. императива, а употребљавао је прави облик Даничић чешће у својим писмима (Маретић, 231 и 232). Мислим да је уопште у говорима нашега језика облик императива: *радимѡ*, *идшимо* и сл. редак.

У П. и Др. чује се само један пример који прави отступање од овога што смо рекли о I л. pl. зап. начина, а то је *ајдѣмо* (хајдемо), где је I л. pl. императ. направљено од речце *ајде* (м. хајде). Често се додаје и лични наст. 2 л. pl. *ше*, те облик гласи *ајдѣмоше*; или се пак облику 2 л. дода лични наст. првог лица: *ајшѣмо* или се, најзад, поново овом облику дода наст. 2 лица: *ајшѣмоше*.

Заповедање може имати више ступњева јачине, па према томе и зап. начин може имати више нијанса значења које се крећу од значења правог императива до значења оптатива. У већини случајева то се изражава тоном изговора, покретима и другим, али језик тражи различите облике да диференцира нијансе значења. За једно значење блаже заповести имамо посебан облик императива са речцом *дѣ* или *дѣр*:

замѡчидѣ (*замѡчидѣр*), *дајдѣ* (*дајдѣр*), *идѡајдѣ* (*идѡајдѣр*), *по-мѡзидѣ* (*по-мѡзидѣр*), *идкрѣдѣ* (*идкрѣдѣр*) и сл.

У 2 л. pl. речца *дѣр* (ређе овде *дѣ*) уметнута је између наст. за облик и наст. за лице:

помакнидѣрше се, *узмидѣрше*, *покрѣдѣрше*.

Овај облик императива који налазимо и код Вука (Маретић, 233) у једини је сасвим обичан у овом говору, обичнији, можда, него прави облик, а у множини је ређи, — сасвим редак.

¹⁾ Вук Стеф. Караџић, Граматички и полемички списи, књ. I, стр. 50, 58; књ. II, стр. 82.

Једно значење, рекао бих, у мањој мери ублажене заповести исказује се речцом *дѣла* и ређе *ѣла* и императивом:

дѣла узми; ѣла изиђи; дѣла разлѹчи; дѣла ручај; ѣла зашвѡри; дѣла, бѡлан, да те нѣ молим.

Сличан овоме је и императив с речцом *дану, ану* или *нѹ*:

дану причај; дану испрчи; ану донѣси; ану придни; ну зашвѡри, ну прѣћерај.

Уз ове последње речце императив од глагола *даши* не долази, — изоставља се, а чешће и имп. *хѡди*:

дану ми ту пушку; нѹ ми то уже; ану ми ту бѡцу; дану¹⁾ мало, да те виђу (нѹоди је обичније него нѹ мало: нѹоди,

да ти нешто причам).

Речцама *дану, ану* или *ну* додају се речце *дер* или *де*, и то опет, чини ми се, ублажава заповест:

данудѣр (данудѣ) напѣши; анудѣр помѡзи; нѹдѣр (нѹдѣ) приваши двце.

Често у реченици иза кратког акцента, нарочито испред неакцентованих речи и речица, императив у 2 л. sing. губи крајње *и*:

држ ти ѡвѡ (држи ти ово); ид ми донѣси бурђију; прођ с(е) онѣ лѹдѣ; донѣздѣ ми сѣкиру.

Примера оваквог губљења има и код Вука (Мар. 232). Испадање наставка *и* испред личног наст. *ше* у 2 л. pl. скоро је редовна појава код већине глагола:

кѹише, замѡлише, припастше (припазите), распрѣстше, завѣстше (завежите), понѣстше, јаштше (јашите), заклѡстше, огрѣстше (огребите), рѣцтше и сл.

Оваквога губљења нема иза *м* и *н*, и још онда кад би се губљењем гласа *и* добило нагомилавање сугласника:

узмише, испрѡзнише, приднише се, припнише; засишише, успишише, дркѡнише, ойришишише се итд.

Од глаг. *дићи* се (и *дигнути* се), *маћи* се (и *макнути* се) обичан је императив другог облика: *дигни се, магни се*, али ако је заповест оштрија, ако је даје онај који истиче да има право да заповеда, онда је сасвим обично: *диќ се, маќ се*.

Од глаг. знати императив је најобичније *знади* (*знај* и *знадни* је ређе); од *даши* *дај* и *дадни*; *имај* и *имадни* од *имашти*. Од глаг. *сјајати, бријати, кријати, умити* и сл., према ономе што смо рекли о гласу *ј* у фонетици, императив гласи: *си, идси, ѡбри, сѡкри,*

¹⁾ За 2 л. pl. у овом случају речце примају лични наст. *ше*: *дануше мало; ануше, нѹше.*

прѣкри и сл. Од композита од глаг. *ићи*: *ѡбићи, ѡићи, изићи* императив је у sing.: *ѡбиди, ѡииди, изиди*, а у plur.: *ѡбидише и ѡбићше, ѡиидише и ѡиићше, изидише и изићше*; од *разићи* се и других сличних композита је *разићи* — *разићше се* и сл.

Види напред о облицима *чѣки, глѣди*, — *идн, нѡс*, и сл.

Имѣерфекат

Глаголи консонантске инф. основе I врсте већином имају наставак имперф. само *ијѡк* (м. *ијѡх*) место двојаког наст. књижевног језика *ијѡх* и *ах*: *шпрѣсијѡк* (нема *шпрѣсѡк*), *илѣшијѡк, мѹзијѡк, прѣдијѡк*. Глаг. јести има увек имперф. *јѣѡк*, а нема други облик *јећѡк* (*јећѡх*, Мар. 238). Глагол *ћѣсти* (*ћѣсти* сијено) има двојак облика: *ћѣдијѡк* и *ћѣѡк*. Место двојаког облика *идѡх* и *ићѡх* (Мар. 284) овде имамо само први — *идѡк*. Место тројакних облика глаг. *браши* и *прати*: *брѡх, прѡх; бѣријѡх, пѣријѡх; бѣрѡх* и *пѣрѡх* (Мар. 276), овде су редовни последњи: *бѣрѡк* и *пѣрѡк*. Место *не ѡѡх* (Мар. 268) овде је *не ѡѡдијѡк*; а место тројаког облика од глагола *знаши*: *знах, знадијѡх* и *знаћѡх*, овде је обичан други — *знадијѡк*. Глаг. *ваљати* поред *ваљѡк* има и *ваљѡдијѡк*. Од глаг. *звѣсти* редован је имперф. *зѡвијѡк*. Глаг. *вићети* има *вићѡк*. Глаголи *врћети* (вртети), *лѣћети* (летети), *шћѣћети* (штедети) имају имперф.: *врћијѡк, лѣћијѡк, шћѣдијѡк* место *врћѡх, лѣћѡх, шћѣћѡх* (Мар. 260). Поред обичнога *умијѡк* од *умјети*, чује се и *умљѣдијѡк*, а поред *не смијѡк* од *не смјети*, обично је и *не смљѣдијѡк*. Глаголи с основом на *з* и *с* испред наставка *м* за презентску и за инфинитивну основу имају обично у имперфекту наст. *ѡќ* (м. *ѡх*), без умекшавања претходног сугласника: *ѡѡлазѡќ, квѡсѡќ* (и *квѡшѡќ*), *нѡсѡќ, ѡѡносѡќ, прѡсѡќ* (место *нѡшѡх* и сл. — Мар. 263). Али мислим ипак да се неће чути *гѡсѡќ* од *гѡсити*, него увек *гѡшѡќ*. Од глагола *шћѣсти* (м. хтјети) имперфекат је *шћѡдијѡќ, шћѡќ* или *ћѡќ*. Глагол *пѡзнаем* те ја добро), може имати имперфекат само у одричном облику: *не пѡзнадијѡќ* (*не пѡзнадијѡќ* те, Бѡга ми; *не пѡзнадијѡше ме*, док му се не казѡк).

Аорист

Мислим да се може рећи да је у говору П. Др. аорист скоро једнако обичан и од трајних као и од свршених глагола: *јѣѡсмо, ијѡсмо* и младу *вићѡсмо; сићѣсмо* једно два сѡта, — и сл.

Место двојакних облика од глаг. основе **нес*: *дднијек* и *донѣсох* (Мар. 237) овде је увек: *дднијек*, *дднијек*, *рѣзнијек* и сл. Од глаг. *смјѣши* редовно је *смјѣдок* (и *смљѣдок*), а нема *смјѣк* (према *смјѣх*); тако је и у одричном облику *нѣ смјѣдок*; од *умјѣши* је аналогно томе: *умјѣдок*, *не умјѣдок*, *разумјѣдок* (и *умљѣдок* и сл.). Од глаг. *шрѣјѣши* и слож. имамо аорист: *шрѣјек*, *сѣшрѣјек*, *ушрѣјек*, *идшрѣјек*, а немамо *шрк* (према *шрх* Мар. 254), *пошрк* и сл. Од *окрѣнуши* увек је овај облик *окрѣнук*, а нема *окрѣшок* и сл. (*окрѣшох* Мар. 256). Од глагола:

знаѣши, *идзнаѣши* и сл., *даѣши*, *саздаѣши* и сл., *стаѣши*, *уцаѣши* и сл. обично је: *знаѣдок*, *нѣ знаѣдок*, *идзнаѣдок*, *прѣзнаѣдок*; *даѣдок*, *саздаѣдок*, *прѣдаѣдок*; *стаѣдок*, *уцаѣдок* и сл.,

а ретко чујемо краће облике, и то од сложених гл.: *прѣзнак*, *дѣдак*, *уцак*. Од глаг. *шћѣши* (хтјети) аорист је *шћѣдок*, увек у потврдном облику, а у одричном, поред *нѣ шћѣдок*, може се чути и *нѣ шћек*.

Од глагола *виѣјѣши* обично је *виѣјок*, *виѣјосмо* (исп. и у нар. песни: „Све гледасте, данас не виѣјосмо“).

Инфинитив

Било да је сам, било да је у саставу сложеног облика футура, инфинитив се врло често употребљава у краћем облику без крајњег *и*. У двојакном облику инфинитива с крајњим *и* и без њега треба свакако гледати двојство дошло од два старија облика: инфинитива (*радиѣши*) и супина (*радиѣшѣ*), који се изгубио синтаксички, а оставио трагове у говорима у краћем облику данашњег инфинитива. Колико сам могао приметити у овом говору, поред тога што употреба дужег или краћег облика зависи од самог момента говора, од темпа и реченичног нагласка, зависи и од реда речи у реченици. Ако је инфинитив у средини реченице, у говору је обичнији краћи облик:

данас ћемо *ћѣс*¹⁾ сијено; мѣремо *идрабиѣши* онѣ ма̀ло у страни; мѣремо *иджњѣши* свѣ до Господина днѣ; дѣш ли *сѣс* ма̀ло (и: ој ли *дѣћ* данѣс).

На крају реченице, иако није необичан и краћи облик, чује се чешће дужи:

мѣрете ли данѣс онѣ *поилѣсѣши*; ка̀ ћемо се *омрсиѣши*; нѣмој *зановијѣшѣши*; ка̀д мѣреш *дѣћ* (или *доћи*); нѣ море *дздѣ изићи*; не мѣгу га *идзнаѣши*.

¹⁾ Акцент се не мења.

Место двојаког облика *дрѣјѣши* и *дѣраѣши* (Мар. 253) овде имамо само *дѣраѣши*; увек је у простог глагола такав облик и речи *ждѣраѣши* и *сѣдѣраѣши*. А у сложеним облицима редовно је: *зѣдријѣши*, *одријѣши*, *идријѣши* *прѣждријѣши*, *прѣсѣријѣши* и сл. Место *шрѣши* (Мар. 254) увек је овде *шрѣјѣши*, од — основе инф. *шрије* изводи се аорист (види горе), а имперфекат и партиципи од основе *шр* (*шрѣјек*: *шрѣк*, *шро*).

У Пиви и Дробњаку добро се чува разлика између презентске и инфинитивне основе глагола на *и/је* (*ѣ*), што није особина западнијих херцеговачких и уопште већине јужних говора:

виѣјѣши: *видѣм*, *врѣјѣши*: *врѣдѣм*, *грѣмѣши*: *грѣмѣм*, *зелѣњѣши*: *зелѣнѣм*; *шрѣмѣши*: *шрѣмѣм*, *сиѣјѣши*: *седѣм*, *смрѣјѣши*: *смрѣдѣм*.

Али место *виѣјѣши* и *сѣдѣјѣши* имамо *виѣсѣши* и *сѣдѣсѣши*, а, обрнуто, место *учиѣши* обично је *учињѣши*, м. *начиѣши* *начињѣши*, иако је обичније *чиѣши* него *чињѣши*, а врло је ретко: *почињѣши*, *прѣчињѣши*, *рашчињѣши* поред: *почиѣши*, *прѣчиѣши*, *рашчиѣши*; обично је *заучиѣши* и *заучињѣши*.

Извесни глаголи у овом говору (о томе ће бити речи напред) место суфикса *ива* имају *ѣва* и притом се консонант основе, ако није јотован, и ако није *р*, мења према подновљеном јотовању:

кажѣваѣши м. *казѣваѣши*, *поручѣваѣши* м. *поручѣваѣши*, *разваљѣваѣши* м. *разваљѣваѣши*, *разбражѣваѣши* м. *разбражѣваѣши*.

Партиципи

Овај говор је изгубио, рекли смо, партицип претерита активни први.¹⁾ Само се од глагола рећи може чути тај облик у изразу: тамо њѣму *рѣкав* (или *рѣкавши*) или: њѣму *рѣкав* (*рѣкавши*), кад се хоће да наведу туђе (обично срамотне) речи, упућене неком:

„Ништѣвчино, тамо њѣму *рѣкав*, што ме прѣварѣ!“ Рече му:
„Пѣгани, тамо њѣму *рѣкав*, ко те ѣмо спрѣми!“

Партицип претерита пасивни има у неколико случајева отступања од књиж. језика фонетске природе. Они глаголи који имају у основи старо *нес* јотују *с* испред наст. за облик, свакако према оним глаголима код којих је правилно ово јотовање:

донѣшен, *однѣшен*, *прѣнѣшен* (према *дѣношен*, *оѣношен*, *прѣношен*).

¹⁾ Нема га ни поцерски (Моск. 81), ни пљеваљски говор (Руж. 170).

Ово је општија црта херцеговачких и уопште јужних и западних говора. Овако јотован зубни глас имамо и у примеру *грѣжен* од *грѣшти*, али с друге стране редовно је *вѣзен* од *вѣшти*, а обично је *мѣзен* од *мѣшти*, а поред *исѣрѣсен* (овај акц.) чује се *расѣрѣшен*. Од свих различитих облика овога партиципа од глагола *бишти* (тући) у овом говору имамо само *бѣн*; тако је: *убѣн*, *прѣбѣн*, *зѣбѣн*, *идѣн*, *рѣзбѣн*, а само гл. *дѣбѣн* има *дѣбѣн* и *дѣбѣн*. Тако је од сложених од глаг. *вѣшти* обично: *сѣвѣн*, *зѣвѣн*, *идѣвѣн*, *рѣзвѣн* поред: *сѣвѣн*, *зѣвѣн*, *идѣвѣн*. Од глаг. *крѣшти* и слож. место-двојаких облика: *крѣн* и *крѣвен* (Мар. 249), овде је други у употреби: *крѣвен*, *сакрѣвен*, *покрѣвен* и сл. Од глаг. *ливѣн* редовно долази *ливѣн*, а од сложеница је двојак облик: *сѣлѣвен* и *сѣлѣн*, *налѣвен* и *налѣн*, *разлѣвен* и *разлѣн*, али се поред *зѣлѣн* ретко чује *зѣлѣвен*. Од тројаких облика гл. *ливѣн* и слож. (прим.: *идѣн*, *идѣн* и *идѣн* Мар. ор. cit.) овде налазимо само први: *налѣн*, *идѣн*, *идѣн*. Од глаг. *шрѣн* (трти) и слож. овај парт. гласи: *шрѣн*, *сашрѣн* и сл. У осталим случајевима где се налазе код Бука двојаки облици овога партиципа налазимо их и овде.

Остали активни партиципи презента и претерита не показују отступања од књиж. језика. Треба напоменути само да парт. прет. акт. I чува добро облике м. рода: *видио*, *сидио*, *срдио* и сл. према ж. и ср. роду: *виђела*, *виђело* итд., док се често у ијекавским говорима срета, аналогном постало, *виђео* према *виђела*, и обрнуто *видила*, *видило* према *видио*, одакле је дошао тамо, мислим, и инфинитив *видиши* и сл. (види горе). Од глаг. *јести* и слож. акт. партицип прет. глас *јѣо*, *јѣио*, *јѣио* и сл.

Сложени глаголски облици

Ниједан облик плусквамперфекта (*бјех*, *бијех* и *био сам чувао*) не чува се у говору овога краја од трајних глагола, док свршени глаголи чувају све облике:

бјеше једном *зашла* нака *бдлѣс*; *бијаше* *дѣш* књаз у Језѣра; *нѣ бијаше* још *начиниј(о)* ону кућу; *била сам се довѣла* ка(д) се *дн* рѣдио; *били смо се подијѣлили* кад је *дн* дошла.

Не чува се у П. и Др. прави футур II.¹⁾ Овај облик од свршених глагола и у књижевном језику редак је поред презента

¹⁾ Истина, облик футура II (*будеш сијо*) чује се у погодбеним реченицама, али само од свршених глагола, и не у значењу будуће, односно предбудуће, радње, него у значењу радње за прошлост (о томе ће бити речи у прегледу синтаксе).

(кад *дођеш*, посети ме — и: кад *будеш дошао*, посети ме). Место футура II од несвршених глагола редован је у овом говору презент са префиксом *уз*:

ако *данас узрѣдиш*, помдли се Бдгу; кад му *усѣишѣш*, подзрави га од *мѣ* странѣ; ако *сѣтра не узрѣдимо*, даћемо ти *вдлове*; *ће ускосѣмо*, онђе ћемо и *трпати*; што *усѣрѣжи*, даћу му.

У глагола код којих се инф. свршава на *ћи* футур I губи ово *ћи* испред *ћу*, облика помоћног глагола:

ићу (ићи *ћу*), *дѣћу*, *рѣћу* (рећи *ћу*), *исѣћу*, *идѣћу*, *исѣћу*, *сѣжѣћу*, *дѣријѣћу*, *дѣријѣћу* и сл. (али је обично и *рѣћи* *ћу*).

Потенцијал има двојаке облике:

говдорио бик, *говдорио би* и *говдорио би*, *говдорили бисмо*, *говдорили бисѣ* и *говдорили бисѣ*; поред *говдорио би* и *говдорили би* за сва лица.

Често се употребљава једна врста потенцијала за прошлост:

био рѣдиши, *био учиши*, *нѣ био играши*, *нѣ био лагаши* и сл.

Маретић (ор. cit. 630) радњу овога облика назива радњом морања у прошлости; ја мислим да овај облик исказује неизвршену погодбу у прошлости (о томе види напред).

Неколико посебних глагола

Од глагола **мниши* (*мниши*) овај говор чува само садашње време у облику *млѣм*, и то само у изразу *јѣмлѣм* који се осећа као сложеница:

јѣмлѣм ти је стѣдено; *јѣмлѣм* данас ће *дѣћи*; *јѣмлѣм* *имѣ* десе *данѣ* *откѣ* си *дѣшѣ*.

Од глаг. *сниши* нисам чуо презент, кад је глагол прост. Глагол *наши* не употребљава се поред глагола *ћѣраши*, али су обични сложени: *дѣгнаши*, *прѣгнаши*, *прѣгнаши*. Нема овде ни простог глагола *сиши* или *сиши* поред *сѣваши*, а сложени су *зѣсиши*: *зѣсѣм*, *прѣсиши*: *прѣсѣм*.

Глаг. *рѣши се*: *рѣм се* прешао је овде основама на *а*: *ѣ* — *рѣши се*: *рѣм се*. Место *ћушати* овде је у обичају *шѣћети*, као и у већини јужних и западних наших говора (негде *шѣћети*).

У П. и Др. имамо глаголе:

зѣлѣћи: *зѣлѣзѣм*, *налѣћи*: *налѣзѣм* (или *налѣгнѣм*), *уљѣћи*: *уљѣзѣм* (или *уљѣгнѣм*).

Аорист је: *зѣлѣгѣ*, *налѣгѣ*, *уљѣгѣ*; парт. прет. акт. I: *зѣлѣгѣ*, *налѣгѣ*, *уљѣгѣ*. Вук има у речнику:

zā си дѡшѡ? — zā су кѡњи у житу били? није zā? zā га нѣмā јѡш? — zā нѣћете дāнас грāбит?

б) Придеви на ли прилошког карактера

Овакви су придеви речи турскога порекла:

арли (Вук: *арли*), *башли* (В.: *башли*), *зѣвкли*, *бакс узли*, *аирли*, *игбали*, *новакли* (према *новāка* = *нафāка*), *макс ули* (*макс ул*).

Затим су ту и речи у којима је овај туђи наставак накалемљен на домаћи корен речи: *образли*, *шрошкали* и права прилошка реч *зорли*. Придевски карактер ових речи показује придевска употреба у реченици — у служби именског дела предиката обична, а ређа у атрибутој служби:

овā крāва је *аирли*; такй рад је *зѣвкли*; дни чдѣк се *башли* рѡдијѡ; кад се кѡ *новакли* рѡдй, нѣ море му нйко нйшта; *башли* чдѣк пā штā ћеш му; настала *макс ули* гѡдина.

Од правих придева их одваја непромењљивост. Непромењљиви су и онда кад који пут стоје атрибутоски уз који коси падеж именице:

башли чѡѡка, Бѡг ти свѣти! нијесам вйдијѡ нāкѡ *аирли гѡвечѡшā*.

Као и придеви и прилози ове придевске речи могу имати и компаратив (ређе и суперлатив) и, што је интересантно, у компаративу постају промењљиви у правом својству придева:

нѣмā *башлијег чѡѡка* с ѡву стрāну Мйлогорѣ; нѣмā ти *зѣвклијег рāда* од лијѣпѣ кѡсидбѣ; нѣмā *шрошкалий* лудй у овштини; *образлијѣ* нѣвјестѣ нијесам вйдијѡ.

Осим непромењљивости прилошка особина у позитиву ових речи огледа се у прилошкој употреби уз глаголе, нарочито уз глагол *биши*:

аирли ти бйло (срећно ти било); нека му бйдѣ *новакли*; нешто ми свѣ йдѣ *бакс узли*.

III Синтакса

1) Нешто из синтаксе падежа

Вук је у *Предговору Пословицама* (Грамм. и пол. списи III, св. I, 2—23) рекао да се презимена на *ић* у генитиву припадања обично не замењују посесивним придевом, као што то бива с осталим именицама: „од бијеле куле *Драговића* (мјесто „*Драговићеве*“, „код

Добриловића куће“ (курзив је мој).¹⁾ У П и Др. код старијих људи мислим, у овом случају посесивни придев се неће ни чути:

Чавића кула, *Радовића Брвно*, *Мићовића јувно*, *Јдића озидина*, *Марића Баре* и сл. (Ред речи је обично овај).

Интересантно је што ген. sing. остаје у оваквом изразу и онда кад присвајани предмет припада множини (члановима читавог презимена, а не појединцу):

Богдановића куће, *Јокановића Мйлогора*, *Кулића планина*, *код Кнежевића црквѣ*.

Ако се предмет овако присваја презимену са којим другим завршетком, онда место презимена долази присвојни придев на *ски*: *цицмилскѣ* ћевојке (*Цицмил* — презиме), *бојѡцке кѡдлибе* (*Бојѡш* — презиме), *бајѡцалскѣ куће* (*Бајѡцал* — презиме), *карабасилскй сѡј* (*Карабасил* — презиме).

Овакав је однос између посесивног генитива и посесивног придева уз женска особна имена:

Мара Чавића, *Сава Богдановића*, *Сѡѡка Радовића* и сл. према: *Сава Цицмилскā*, *Сѡѡна Бајѡцалскā* и сл.

Овакав генитив презимена на *ић* уз име женско налазимо и код Вука (в. „Госпођица Милица *Сѡјѡдиновића*...“ у *Предговору* другом издању *Рјечника*).

Није обично, али се чује од старијих људи овај облик и код именица мушког рода: *Васѡ Јѡшѡ*, *Мйрко Богдановића*. Ја мислим да је Његош узео из народног говора овакво слагање номинатива имена са посесивним генитивом презимена у стиховима:

„Но га онда Караѡића Мймо...“

За Смаилом Абдул Зечевића...“

За Абдулом Усеин Аѡића...“

а да то није, као што мисли Вушовић, дошло ради поуне стиха, јер би за тај случај дошао омиљени облик вокатива: *Но га гледа Караѡићу Мймо* и сл. (види: Вушовић: Прилози за проучавање Његошева језика, 42).

Генитив посесивних именица без атрибута, и то као горе и испред именице присвајања, имамо окамењен у понеким називима, што би доказивало да је то старија особина овога говора: *Мйјѡла* љѣце (Михољско љето), *Јунча Дѡла* (*Јунча ѡѡ*). Такав генитив посесивни — само у множини биће и у имену места *Маѡѡвār — Дѡ*, ген. *Маѡѡвār — Дѡла* (дужина *ār*, према пот. рl. *Маѡѡваре* пока-

1) Испореди и: *Чарѡак Алексића* и *Кула Ђуришића*, код Његоша.

зује да ту имамо *gen. pluralis*). Такво би било и име *Јаблан Гладвице*, од *Јаблан Гладвица* и тд. Ова имена су занимљива и с морфолошке стране, јер чувају стари *gen. plur.*: *Мацавџар* (**Мацаварџ*) и *Јаблан (Јабланџ)*. Тешко је објаснити морфолошки и синтаксички постанак неких имена места која су по данашњем облику слична овима. Таква су имена *Ђевич Спљене* и *Телеч Дб* (Телеч Дбла, *gen.*). Мора се овде у првом делу имена крити какав придевски облик *ђевич*, *шелеч*, а непроменљивост је могла доћи баш под утицајем поменутих имена са старим *gen. plur.*

Поред предлога уз генитив, који су познати, овде имам један који не налазимо у књижевном језику и другим говорима: то је реч *лишке* (предлошко је значење слично речи *осим*, *изузимајући*): кукку мајци *лики' осташка* ђецџ мџџ; ја сам давно закукала, *лишке брџџ* у мом роду (нема преношења акц. на овај предлог); кукку мџџ, *лики' осташка* (чељади која су *остала* жива); нека те ђавџ нџси, *ликш(е) овџ ђецџ!*¹⁾ Ако би ово био партицип презента, по пореклу, од глаг. *лишиши*: стари облик *лиша*, тешко би било објаснити оно *k* у средини речи.

У овом говору, рекао бих, нема предлога с дативом. Ја не мислим да у примеру: *близу* ти је и гора и вода, — имамо предлог *близу* с дативом *ши*, него прилог с глаголом *је* као, рецимо, у примеру: *близу* је оно село. Овде, по мом мишљењу, читав израз *близу је* тражи датив, као што имамо, н. пр. израз *добро ши је* и сл. (Сличне примере овакве упогребе речи *близу* в. код Маретића, стр. 551).

Познати су нам дативни облици личне заменице првог и другог лица *ми* и *ши* који се често, како каже Маретић, „у пјесмама (ријетко у обичном говору) узимају без икакве потребе...“. У овом крају овакав датив, нарочито другог лица, у причању је врло обичан: *џтишџ ши ја ономадне у млин...*; *нџстало ши му брашна*; *забраши ши он нџму траву*.

Нарочито овакав датив долази у причању уз историски императив: *потџци ши ја тамо*, колико сам љгда жив, кад љмаш шта виђети; *умри ши нџму жџна*, те *ши с(е) џн џпџт ожеџни*;

¹⁾ Реч *лишке* употребљава се још у једном значењу — прилошком: значи *особишџо*, *нарочишџо*: љма дџбре вџлове, *лишке* (овде овај акценат) што му е они врџни; дџбра су му чељад, *лики'* онџ снаџ — и сл. Биће истог порекла Његошева реч *лиш* у стиховима: „...но су ово праве беспутнице, те *лиш* оним који су одрасли на ђилиму у дивном Стамболу“ (Шџепан Мали, 3784 и 5),

заџричај ши се ми, те до зџрџ; пошто *ши џни тџ чуј*, бџџ куд кџја — и сл.

Донекле слично оваквом дативу личних заменица првог и другог лица имамо и датив заменице трећег лица *му* који долази, у клетвама обично, уз глагол наглашен у реченици;

сеџди, усијо *му* (можда оцу првобитно, али то значење бледи) се; Бџже *му* те мџтва нарицали! нџџеш *му* нџкад у приклад; Бџже, не дџшџ *му*; нџкад *му* се нџ видијо више: нџјеси *му* кџ друга брађа; нџџеш *му* нџкад у друге.

Није необичан у одричним реченицама акузатив од заменице трећег лица (м. род). без нарочите потребе (долази само да појача значење друге речи у реченици):

нџџе *му ја* бити тџпло, ако г(а) џн јџднџм уџдари; нџје *му ја* дџбра ни виђело (кад се пориче да је нешто добро, — овде је и дативни и акузативни облик заменице сувишан); нџје *ја* онџ нџџе како трџба; како ми *ја* дџбро кажеш онџе?

Није у овом крају редак акузатив објекта, место датива уз глагол *лагаши*:

нџје љстина, лажџеш *ме*; лажу *љ* док им љзмамџ пџре; лажу *нас* овџ госпџда; нџ лажџм вас, пџгледајте!

Маретић наводи овај акузатив као необичан (стр. 553).

У Вука је редак (Мар. 569), а овде је обичан предлог *за* с акузативом у означавању сврхе:

љдемо *за ђџвџку*; отџди *за* онџ џвце; љде за жито (м. пџ жито).

Необичну појаву у нашем језику претставља контаминација облика у изразима: *браше си* (облик вокатива и помоћни глагол *си*) мџј, *џобрашџме си* мџј, *џобрашџмковиђу си* драђи, којим обично у причању апострофира причалац свога сабеседника.

Инструментал у значењу оруђа овде је обичнији с предлогом *с* (или *су*)¹⁾ него без предлога:

сијџци љџб *с нџжом*; *с џвџм сеџкирџм* се не сијџче мџсо; *с џвиђџм алџшџм* се нџ рађи.

Место *loc. sing.* уз глаголе мировања с предлозима *на* и *у* обичан је акузатив:

¹⁾ Предлог *су м с* или *са* долази уз бројеве и бројне и количинске прилоге: *рађи су десџш* нокџта, да га дџгне; кџ џ(е) џн *су седџро* ђецџ; *јџш су неколико* сијџна бијџ бик мирџан.

бијо сам у Нишић; начинијо кѹлу на Пйшче; стоји у Дубрѡвско и сл.

По свој прилици ово ће бити донесено из црногорских говора преко говора околине Никшића.

Име места у акузативу и локативу долазе с предлогом на место с предл. у кад име означава место каквог мало узвишенијег предела:

на Пйшче, на Пйшчу, на Трсу, на Трси, на Жабљаѡк, на Жабљаѡку, на Дѹжи, на Дѹжима, на Горѡнску, на Цѣшињу на Дѡнилову Граду и сл.,

а с друге стране имамо:

у Црквицама, у Црквице, у Бѡричу, у Плужинама, у Штабна, у Брезна, у Шѡвник, у Буковицу, у Зукви, у Кѡмѡрници, у Нишићу, у Пѡдгарици и сл.

У том односу стоји и употреба предлога с и из уз генитив имена места у значењу од: идѡм с Пйшча, а: дѡшѡ е из Црквица и сл.

2) Синтакса глагола

У причању о прошлим догађајима, — у правом наративном начину говора, с обзиром на употребу времена у синтаксичкој „релативу“,¹⁾ могу се јасно у овом говору издвојити два стила. У приказивању догађаја из сопственог памћења добар причалац ће претежно употребљавати имперфекат и аорист, а у приповедању о догађајима који се причају „по чувењу“, о догађајима из старије традиције и у народним приповеткама преовлађује перфекат („крњи“) и презент („историски“). Од индивидуалних особина појединаца зависи уколико ће и у једном и у другом случају бити употребљени футур и императив („историски“). Чини ми се ипак да је први обичнији у првом, а други у другом стилу. Рекао бих још да су имперфекат и аорист врло необични — ако не и искључени — у другом стилу овога говора. Овде, свакако, треба водити рачуна о томе да може бити мешања ових стилова у једном истом приповедању, уколико се у првом начину причања износе појединости које су стајале подаље од приповедача и уколико у другом начину приповедача поједина места ставља у уста

¹⁾ О синтаксичком индикативу и „релативу“ види код А. Белића: *О употреби времена у српскохрв. језику*, Јужнословенски филолог VI, 102—132, и *О синтаксичком индикативу и „релативу“*, „Symbolae grammaticae in honorem Joannis Rozwadowski“ II, стр. 48—55.

некоме ко је то причао као очевидац (директан говор) или уколико и ту узима места дијалог.

Презент

Поменули смо једну врсту презента који се употребљава код несвршених глагола место футура другог: *усйишѡм*, *узрадѡм*, *ускосѡм*. Проф. Маретић с правом повлачи разлику између ових облика и обичних перфективних глагола с префиксом *уз* као у примерима *уздићи*, *узрасћи* и сл., али и овај облик у презенту у овој служби назива обликом свршених глагола (Gram. i стил. 596).¹⁾ Проф. Решетар назива овај облик „перфективираним“ презентом имперфективних глагола, — с префиксом *уз*, како каже, добија глагол у овом облику перфективно значење.²⁾ Да овде облик презента с префиксом *уз* врши улогу футура II, јасно је: кад му *усйишѡш*, пѡздрави га, и: кад му *бѹдѡш* пѡсѡ, пѡздрави га, — било би исто значење. Да ли футур други претставља свршени глаголски облик и да ли глагол у овом облику, другим речима, добија промену свога глаголскога вида? На ово питање одговорила би већина наших граматичара потврдно, јер презент *будем* сматрају перфективним обликом помоћнога глагола, — али ја не мислим да је то добро. Н. пр. у реченици: кад ја *будем* у Београду, потражи ме, — *будем* не може никако имати перфективно значење. Не значи то: кад ја *дођем* у Београд, или: кад се *настаним* у Београду, него стварно *будем* значи трајање борављења у Београду, а то трајање није ограничено, па и глагол са неограниченим трајањем радње не може бити свршен. Узмимо још који пример: *за све време док будем* у Београду, радићу у библиотеци. Ниједан свршени глагол не би пристајао овој конструкцији, јер се не би слагао с изразом *за све време док* којим је изражено трајање. — Кад ја *будем* велики, тата ће ми *куйѡвати* лепа одела. Истовременост глаголског стања *будем* и радње *куйѡвати* не показују какву ограниченост трајања. — Кад *будеш* у школи, *показиваће* ти тамо лепих ствари. — Кад бисмо замислили овде свршеност глаголског облика *будеш*, искључена би била напоредност трајања *будеш* и *показиваће*, а она стварно постоји.

¹⁾ Види и Rad 180, стр. 228 и Rad 211, стр. 75, где М. говори о свршеним глаголима сложеним „s prijedlogom uz...“

²⁾ Rešetar, *Jezik Marina Držića*, Rad 248, стр. 189.

По мом мишљењу презент *будем* је неутралан у односу према глаголском виду (уз свршене глаголе је свршен зато што свршеност показује глагол уз који стоји овај облик, а уз несвршене је несвршен, јер то тражи природа несвршеног глагола). По томе би отпала могућност да футур II показује свршеност глаголске радње, кад се ради о несвршеном глаголу, другим речима, футур II од несвршених глагола, не може претстављати свршени глаголски облик. Ниједан глаголски облик, ни прости ни сложени, не уноси у значење глагола промену глаг. вида, па ни овај. У примеру: кад *будеш преписивао*, *пази* на интерпункцију, — јасна је напоредност временска *будеш преписивао* и *пази*: не може се свршити прва радња, па да се почне друга, — па онда не може бити речи ни о ограничавању трајања глаг. радње у примеру *будеш преписивао*. Исти би однос био у погледу глаголског вида у примеру: кад *успреписујеш*, *пази* на интерпункцију. Такви су примери које сам забележио у овом говору: кад му *успишиш здрави* га (перфективна радња у другој реченици догађа се док још траје радња у првој); кад те *узбије*, ја ћу те *браниши*; ако не *узрадимо* сутра себе, помоћемо ти. Свуда у овим примерима имамо, као и код горњих и других које бисмо навели са футуром другим, или напоредност трајања радње глаголске и у главној и у споредној реченици или се радња свршеног глагола главне реченице има да изврши за време трајања радње у споредној реченици. И једно и друго показује да у споредној реченици имамо не никако перфективан, него имперфективан глаголски облик. Префикс *уз* који је везан само за једну специјалну употребу презента не уноси, изузетно од свих случајева везивања префикса са глаголом, значење свршености у значење глагола. Префикс *уз*, у ствари, овде означава напоредност или истовременост радње трајног глагола са неком другом радњом, а у самом склопу реченичном (временске и погодбене реченице за будућност) облик добија временско значење будућности. Отуд би изашло правило да облици презента трајних глагола са префиксом *уз*, а то би исто вредело и за футур II од трајних глагола, означавају радњу у будућности која ће се догађати у исто време с другом неком радњом будућности. Као такви ови облици остају имперфективни. Да ово правило за облик презента са префиксом *уз* од имперфективних глагола не изводимо само на основу примера из говора Пиве и Дробњака и по каквом локалном свом језичком осећању, показаће сви примери Вукови које Маретић

наводи у својој граматичи (op. cit.), између којих узимамо као најјаснији: „Кад Срби у писању књига приме једно макар које од својих нарјечија, онда у рјечницима *неће* ни *шребашу* ријечи по свакоме нарјечију *писашу*¹⁾ за себе, него само по ономе, којијем се књиге *успишу*“.²⁾

Облик презента трајних глагола са префиксом *уз* и обичан презент свршених глагола истиснули су у овом говору футур II из употребе у његовом обичном значењу. Али се облик футура II (да ово поменемо овде, кад већ не можемо посебно говорити о овом облику) од свршених глагола очувао у погодбеним реченицама, само не у значењу какве будуће или предбудуће, него у значењу перфективне радње за обичну прошлост, ма да се по својим последицама ипак радња доводи у везу с другом радњом у будућности:

ако *бидем* рекла тб, да ми се *ндс* осидече; ако *не биде* он *укрб*, *ево* нека ми се *ударѝ* дваес ѝ *пѝт*; ако си *слѝб*, *уватићемо* т' у *лажи*, ако ли *бидѝш* истину *казб*, даћемо ти муштѝлук.

Са много ширим кругом значења овај облик у овој употреби налазимо у Вукову језику, а Маретић овај облик назива „II прошло вријеме“ (op. cit. 614).

Имперфектѝ

Пошто се имперфекат у обичном говору овога краја употребљава за прошлост приповедачеву или, уопште, прошлост онога који говори, а не и за сваку другу прошлост уопште, не би био обичан (а, чини ми се, не би био уопште могућ) овај облик „ограничене“ прошлости у онаквим реченицама у каквим га сретамо у народним песмама и у народним приповеткама, где је обичан за имперфективну радњу која може припадати ма којој „општој“ прошлости³⁾ (да тако назовемо сваку прошлост која није директно везана за сопствене доживљаје приповедачеве, за разлику од „ограничене“ прошлости приповедачевих доживљаја). А одговарао

¹⁾ Курзив је наш.

²⁾ Види и примере овога облика из језика далматинских и славонских писаца што их наводи Маретић (Rad 180, стр. 228 и Rad 211, стр. 75) и посебно из Рељковићева језика код Р. Алексића (Језик Матије Антуна Рељковића, Б. 131, стр. 129).

³⁾ Н. пр.: „Ал' три друга по паклу шетају: једном другу нога *горијаше* ... или: „*Имаше* некакав Цар жену коју преко начина *миловаше* ...“

би онаквој употреби у каквој га налазимо у примерима из Вукових историских списа.¹⁾

Глаголи: *шћешти* (хтети), *шрѣбаши*, *мѣши*, *мѣраши*, *бѣши* (esse), *имашти*, *вѣлѣши*, *радиши*, *мислиши*, *намјераваши* (у значењу *хћешти* учинити), имају поред обичне и посебну употребу имперфекта у овом говору — у значењу неке *врсте презента* у неком модалном значењу или у значењу жељног потенцијала. Зато се увек у том случају могу и заменити презентом или кондиционалом. Ја ћу навести неколико примера употребе овог имперфекта за садашњост, какви се могу сваки дан чути у овом крају:

1) *шћак* данас у Вочу (Фочу); *шћак* сад покѣсити онѣ мѣл(о) у Пољу, нѣ ми нѣ море кѣса; *шћак* продати (продаѣ бих) двоѣ-троѣ јагњѣди; *шћак* да те виђу; 2) *шрѣбаше* ми дваѣс динѣра, па нѣмам док што продѣм; *шрѣбаше* ми мало кѣвѣ, ак(о) имаш; *шрѣбаше* ми јѣш мало жѣта; 3) *мѣгѣк* данас покѣсит, да ми дѣ кѣша; *мѣгѣше* начињет онѣ ѣпанке; *мѣгѣсмо* сиђет мѣло; 4) *мѣрак* данас у овштинѣ; *мѣрак* мало пѣра скѣцат, нѣ бик ли мало жѣта ѣзо; 5) *бѣјѣк* пѣшѣ у Нишић; *бѣјѣк* пѣћерѣ неколика бѣрава; *бѣјѣк* науман мало стајѣ начињет; *бѣјѣше*, бѣгами, лијѣпа мѣла, да се мѣр(е) одрђжати; *бѣјѣг* у лијѣпа жѣта дѣслѣ, ако им Бѣг дѣ ѣгодбѣ; *бѣјѣше* ми зрѣло жѣто, па *шћак* сѣтра да жњѣм; *бѣјѣше* јѣш мало пѣра, па *шћак* да се намѣрим за зѣмѣ; 6) шта *имаш* жѣво? — *имѣк* наѣо дваѣс бѣрава, двѣ вѣла и двѣјѣ кравѣ; — *имѣк* јѣш дѣста, да Бѣг удрђжи; — *имѣсмо*, Бѣж(е) удрђжи, лијѣпа имѣћа; — *имѣсмо*, јѣш десѣтак шѣљѣжи за продају; 7) *имѣк* двѣјѣ три ѣвѣ да продѣм, пѣ *вѣлѣк* да иг тѣ ѣзмѣш, нѣ дрѣги; 8) *рѣћѣк* нѣћу л(и) ѣво мѣло цѣркавицѣ самѣти; — *рѣћѣк* да ми јѣш шта ѣстанѣ; — *рѣћѣсмо* свѣ да га наћѣрамо, не би ли с(е) ѣжѣнијѣо; 9) *мѣшљѣк* сѣтра пѣдранит у млин; — *мѣшљѣсмо* мѣбу кѣпит у пѣтак, мѣлѣћи Бѣга; — *мѣшљѣсмо* сѣтра на грѣну, мѣтат, мѣлѣћи Бѣга; *мѣшљѣк* онѣ дијѣте дѣт у шѣѣлу; — намјѣраваћу дѣћ да т(и) ѣшту вѣлове, — и сл.

Ја мислим да оваква употреба имперфекта, иако није запажена, није сасвим необична у нашим говорима. Овакав имперфекат

¹⁾ Види за све примере код А. Мусића: *Прилози науци о употреби времена у српскохрв. јез.*, Глас Српске краљ. академије СХХI, стр. 126 и др. и СХХVI стр. 10, 24 и др.

садашњости имамо у ствари и у Његошевим стиховима: „На што мјериш џефердаром, Драшко? — *Хаћак* убит јѣдну кукавицу, а жѣ ми је фишек ѣштетити.“

Аорист

Обичан је аорист и од перфективних и од имперфективних глагола у говору Пиве и Дробњака. У односу према „ограниченој“ прошлости — прошлости приповедачевих доживљаја — и „општој“ прошлости — ма којој даљој или ближој прошлости о којој се не прича по сопственом приповедачевом памћењу, — у приповедању аорист претставља паралелу имперфекту: употребљава се за прву — „ограничену“ — прошлост, и њим као да се хоће да нагласи да је приповедач ѣвидѣац или директни познавалац догађаја о коме прича. Н. пр.:

ѣлѣшик му стѣтину тѣлијѣра и двѣ вѣла; *ѣдарѣше* Турѣци на Рѣвно; *зимѣвасмо* ѣнѣ зѣмѣ у Рисну; *ѣдѣ* вѣлики снѣјѣг, пѣ не *мѣгѣсмо* ѣвѣце прејѣвити.

Овакви примери не би могли, чини ми се, бити употребљени за догађаје који се причају „по чувењу“, — о којима не прича причалац по сопственом сећању, него препричава оно што је чуѣо другѣга (ако приповедач рѣчи не ставља у уста ѣноме који је њѣму причаѣо ѣпет сопственѣ доживљаје или ако не уноси дијѣлог у своје приповедање). Н. пр.:

ћѣд ми је *ѣрѣѣ* де е тѣ гѣдинѣ бѣла тѣшка зѣма; *зѣмовѣли* с(у) у Рисну.

Ако се хоће и у оваквом причању да употреби аорист, ѣнда се догађај саѣпштава у ѣблику директног говора:

ѣдарѣше нам, кѣжѣ, Турѣци ѣзненѣда; *не мѣгѣсмо*, вѣлѣ, нијѣдну ѣвѣцу прејѣвити.

Према томе аорист ће се употребити у народној приповѣци само у дијѣлогу или кад се даје личности приѣветке да саѣпштава своју мѣсаѣ, — јѣр догађаји приѣветке иду у далеку прошлост — ѣзван сопствѣног доживљавања приповедачѣвог.

Разлика у употреби аориста перфективних и имперфективних глагола је у томе што се перфективни глаголи употребљавају, не само као имперфективни за ѣзначавање непосредне прошлости — ѣдмерѣне према садашњости или ком моменту прошлѣх догађаја — него се употребљавају и за ѣзначавање непосредне будућности, кад се хоће да ѣстакне непосредност или сигурност ѣзвршења скѣре будуће радње. Познат нам је такав аорист будућности ѣд

перфективних глагола.¹⁾ У овом говору је такав аорист обичан. Може се рећи уопште да се за радњу скоре и извесне будућности перфективних глагола увек употребљава аорист, и као што се аористом за прошлост од таквих глагола прошла радња веже непосредно за моменат садашњости, тако се и овим аористом за будућност будућа радња веже непосредно за садашњост. Узмимо примере:

òdok ма̀л(о) у Ву̀ла да по̀се́дѝм; *ударик* те, дѝјете, примѝри се; *узѝк* т(и) ову к̀дсу да видѝм ва̀ља ли; *òdok* ти ја̀ òвѝ го̀динѝ љ̀ во̀јску; *ид̀косѝ* ти по̀ље! — па̀ мо̀гу да̀нас; *крѝаак* ò гла̀ди, да̀ј ми да̀ едѝм; *по̀крѝаше* т(и) òвце да̀нас у за̀твору; *òòdok* му ја̀ с̀утра љ̀во̀јку, па̀ ти прича̀ј; *òòде* ли ми во̀лове с̀утра; *ид̀несе* ли ми òв̀ò; зар нам ти ò̀де?

Изгледа да аорист за будућност стоји према футуру (код перфективних глагола) у оном односу у ком аорист за прошлост стоји према перфекту за прошлост. Аористом за будућност означава се непосредна будућност, док се футуром означава будућност уопште, — као што се аористом за прошлост означава прошлост непосредно временски везана за један моменат стварне или релативне садашњости, док се перфектом исказује прошлост кад се не истиче непосредна блиска временска веза са моментом стварне или релативне садашњости. Нема сумње да овај наш аорист за будућност, рецимо у примеру: *òdok* ти ја̀ òвѝ го̀динѝ љ̀ во̀јску, показује радњу која временски стоји у односу према моменту праве садашњости: радња која је блиска садашњости узима се као већ готова, — и ту је глагол употребљен у синтаксичком индикативу, јер се аорист не може заменити којим другим обликом (изузев футуром у индикативном значењу, када се опет мења значење), као што је то случај кад се аорист или који други облик нађу у синтаксичком „релативу“.²⁾ У примеру: а̀јде ти начини мало т̀дра, а ја̀ *òdok* у др̀ва — имамо аорист *òdok* који временски може бити везан једино за моменат праве садашњости, а који може бити замењен футуром *òшићу* (*òшићи ћу*) који би био употребљен у значењу правог индикатива. Овде аорист не значи какву могућност блиске будуће радње и не може имати модално значење,

¹⁾ Види код Маретића: *Gram. i stil.* 604; код Мусића: *Глас* CXXI, 125, CXXVI, 10 и *Rad* CXII, 11.

²⁾ Види о незаменљивости аориста у синтаксичком индикативу и заменљивости у синтаксичком „релативу“ код А. Белића: *Јужносл. ф.* VI, 115—16.

као н. пр. у реченици: „Авај мене до Бога милога! Ђе *погибох* јунак у тавници.“ Разлика у значењу аориста у првом примеру *òdok* и у другом *погибок* јест у томе што се првим аористом означава сигурност извршења глаг. радње, која је у власти онога ко говори, а у другом се исказује у страху могућност, вероватноћа извршења нежељене радње, чији је извор ван онога ко говори. Док је први пример незаменљив којим обликом употребљеним у „релативу“, дотле је други заменљив модалним перфектом, рецимо у прози: авај мене до Бога, ево ђе *сам погинуо* у тамници и сл.¹⁾

Перфекат

Узима се обично да перфекат без помоћног глагола, крњи перфекат, означава само радњу везану временски за који други моменат, а не за моменат праве садашњости, да се, дакле, тај облик употребљава у синтаксичком „релативу“, а не у синтаксичком индикативу. Мени је међутим позната у овом говору обична употреба неке врсте крњег перфекта за означавање радње у непосредној прошлости:

крѝала нам кр̀ва; òбѝњила се једна òвца; ò̀шли свѝшкови; ја̀ ò̀шиò; ја̀ по̀к̀сиò до̀лину; ò̀шишла т̀тка; ш̀риò ја̀ с̀јјено да̀нас ва̀здан; ò̀сиò му с̀ад пис̀мо; ò̀шиò ја̀ с̀ад по̀ њ и сл.

Не може бити речи о том да у оваквим примерима није радња одмерена према моменту праве садашњости, нити о том да ту перфекат не стоји у свом самосталном значењу. Ако би се у таквим случајевима заменио овај перфекат аористом, који у основи има баш означавање радње из непосредне прошлости и који овом перфекту по значењу најближе стоји, глаголски облик би губио, па и читава реченица, онај свој прави смисао. У оваквом перфекту је реч о јављању и саопштавању о радњи и догађајима из непосредне прошлости (или уопште из прошлости која се непосредно веже за садашњост). На онога коме се овим перфектом саопштава

¹⁾ Аорист за будућност у значењу индикатива имамо, како ја мислим, и у примеру Рељковићева језика: „Ако ми не дадеš за njega trideset funti, a ti mi barem podaj tri grešlje iliti filjera, zašto ja i onako znam... da ga nikada ne prodádo skuplje“ — а тако и у другом примеру: „Što je bilo bilo, mi veće opoga ne povratismo“ (види: Алексић, *Језик Матије Ангуна Рељковића*, стр. 129). Нема сумње да је у првом примеру аорист у правој декларативној реченици, — а у правој декларативној реченици (као и у каузалној и у зависном питању) долази редовно индикатив (види: Белић, *О убошр. времена* ЈФ VI 129).

или јавља што, вест о извршењу или вршењу радње, дате у перфекту, чини вазда утисак нечег новог, што може ићи и до најобичнијег изненађења. По природи својој такав перфекат увек носи нагласак у реченици, а у том нагласку, мање или више, осећа се призивок усклика којим хоће онај који јавља или саопштава да изазове изненађење.

По свом значењу овај облик је, као што рекох, најближи аористу. Сличност проистиче из употребе у јављању и саопштавању о догађајима из блиске и недавне прошлости. Али је и ту разлика у томе што сваки од ова два облика има своју посебну боју значења, долази од оног основног што лежи у значењу перфекта и код аориста уопште. Између израза: ево ја *дођок* (*дођох*) и: ево ја *дош* (*дошао*) — разлика је, углавном, у самом наглашавању смисла израза. У првом примеру, поред главног значења јављања о извршеној радњи, наглашена је непосредно и временска блискост радње моменту садашњости (*ево ја (сад) дођок*) — основно значење самога аориста. У другом примеру главни нагласак остаје на значењу јављања о извршеној радњи, а означавање временске блискости према садашњости добија се из саме чињенице што се о томе јавља, као о некој новости, и што се наглашава важност јављања. Дакле, означавање блискости радње моменту садашњости у аористу добија се непосредно у самом основном значењу облика, а у крњем перфекту то долази посредно преко значења јављања (саопштавања). У изразима: *дођоше свјетови* — да узмемо други пример — и *дошли свјетови*, поред заједничког значења јављања, разлика је у нијанси значења, што је у првом изразу *дођоше свјетови* у самом глаголском облику временска непосредност (блискост) према садашњости, а у изразу *дошли свјетови* обликом та блискост није дата, али је дата тим самим што се сад јавља о нечем што је по свом значају и по интересу који се побуђује везано за садашњост — у томе се и састоји та блискост прошле радње са садашњошћу. Сличан однос, кад се одбије оно специјално што долази у самом глаголском виду, влада у оваким случајевима и код несвршених глагола: *кодик ја вјздан данас* и *ја кодико вјздан данас*. (Радио сам то баш, а не шта друго, и наглашавам да знаш).

Ако би се крњи перфекат у оваквом значењу заменио *пуним*, опет би, и још више него кад би се заменио аористом, губио свој прави смисао. Истина, и пуни перфекат се употребљава понекад у јављању и саопштавању о нечем што је у непосредној

прошлости. Н. пр. *дошли су свјетови*, — јављање. Али ту јављање сад добија своју посебну боју значења, — и у ствари губи се помало карактер јављања (или саопштавања) о нечем новом. Пуним перфектом као да се даје већ очекиван одговор на питање: *јесу ли дошли свјетови?* док крњи перфекат садржи јављање о нечем о чему се јачи интерес може створити или пробудити тек у моменту јављања, — или се тим потврђује оно што се већ зна, а што је примљено с јачим интересом. Пуни перфекат у значењу јављања као да задовољава већ пробуђену радозналост, а крњи, или изазива тек јачи интерес или потврђује што се већ скоро зна или се са сигурношћу очекивало. Можда би се то најлепше разумело у питањима на која би се одговарало овим облицима. — *Јесу ли дошли свјетови?* — *Дошли су*. При постављању питања не зна се какав ће одговор пасти. Могао је одговор бити и: *нијесу дошли*. Међутим крњи перфекат у правом том значењу не би могао доћи као одговор на такво питање, али би дошао као одговор на питање: *дошли свјетови?* (и: *зар су дошли?*) — *Дошли*. Питање је реторско — одговор се зна: садржан је у самом питању потврдан одговор. Наравно, ово је једна нијанса значења крњег перфекта — споредна, — у другој главној, где побуђује изненађење не може се ни поставити питање за такав одговор. И у крњем и у пуном перфекту се може говорити о нечем о чему се већ нешто зна, наиме, што је познато, као што је случај у горњим примерима — *дођоше свјетови* и *дошли свјетови* (сватови су познати, — о њиховом доласку се говорило; — само у првом примеру ишчекивање је постојало и у моменту јављања, а у другом то се ишчекивање тек пробудило). Али у крњем перфекту не мора се увек говорити о нечем познатом, док у пуном, ако је значење јављања то мора увек бити. У изразу н. пр. *крејала овца* јавља се случај који је дошао неочекивано или који хоће да се као неочекиван саопшти, — па би ту још обичније било: *крејала једна овца*; а изразом: *крејала је овца* саопштава се о некој овци која је била у питању, о којој се слично саопштење могло очекивати, — па би ту било обично и: *крејала она овца*. Сва је разлика, дакле, између крњег и пуног перфекта у оваквој употреби у томе што је у крњем перфекту увек јаче наглашен карактер јављања или саопштавања о некој новости, него у пуном перфекту који, говорећи о нечем очекиваном или више познатом не чини утисак праве новости (а новост је оно основно у психологији јављања и саопштавања). Из тога излази и то да је у перфекту

крњем више истакнута блискост прошлости радње перфектове према моменту јављања. И зато је крњи перфекат у овом значењу ближи аористу него пуни перфекат.

То што крњи перфекат у значењу јављања и саопштавања, како сам рекао, има у свом значењу призивок усклика, некад мање, некад више, не смета да се овај облик узме у индикативном значењу, јер тај призивок, како сам га ја назвао, увек долази уз право потврђивање у јављању о стварном извршењу или вршењу глаголске радње. Тај призивок усклични има, некад не у мањој мери него крњи перфекат, и аорист у правој својој употреби за јављање и саопштавање, па нема сумње да је тај аорист у правом значењу синтаксичког индикатива.

Сличан случај употребе крњега перфекта био би, чини ми се, у Вукову примеру: дакле *умро* Штипкаловић! (Мар. 608). Иако је израз узвичног карактера, ипак је ту потврђивање нечег што произилази из самих чињеница (Штипкаловић се не јавља, — место њега пише други, — дакле, умро је.¹) Потврђивање показује даље што долази у Вука: „Бог да му душу прости!“ Иако се иза свега крије Вукова иронија, иако он зна да се Штипкаловић крије под новим псевдонимом, ипак првим својим речима тобож хоће озбиљно да потврди чињеницу да је нестало Штипкаловића, те према томе глаголски облик добија карактер индикативног значења — означавања стварне радње. (Усклик Вуков долази од ненадности догађаја). Овај обрт стилски Вук је узео ради сугестивности претстављања догађаја: хтео је тим казати да му је речено, — јављено изненада: *умро Штипкаловић* (то као да му је рекао тај Ранитовић који га заступа), а он, Вук, понавља истим речима, изненађен (отуд усклик), оно што му је речено. Ја тумачим ово овако, зато што ми је овај начин изражавања познат баш у овом говору. Треба овде знати да би по стилу обичном у говору Пиве и Дробњака, а коме, чини ми се, одговара горњи Вуков израз, Вук исто тако употребио крњи перфекат и кад би са потпуним убеђењем рекао горњу мисао, и кад израз не би носио у себи још сасвим скривену иронију. По свему томе судећи у Вукову изразу имамо индикативну употребу крњега перфекта. Индикативну употребу таквога перфекта налазимо, по моме мишљењу, и у другом таквом

¹) Вук овим почиње један полемични чланак са својим противником који се потписивао Штипкаловић, па се одједном јавио са потписом Ранитовић. (Види: Скупљени грам. и полем. списи, II, 153).

примеру Вукова језика, што га Маретић наводи: фала Богу! *дошао* Милош! јер се, иако с узвиком, наводи стварно извршена радња непосредне прошлости. Најзад, Вук има примера употребљеног крњег перфекта у значењу непосредне прошлости, који иако, чини ми се, нису примећени, још јасније показују временски однос и стварност извршења радње у прошлости у односу према правој садашњости. Нема сумње да је значење саопштавања о радњи у непосредној прошлости у крњем перфекту који се налази у овом примеру, што сам га из Вукових приповедака, не знам којом приликом, забележио: „Шта је побратиме?“ А он јој одговори: „*Ушекла* ми бабина кобила, па не знам где је“. Мислим да овакав пример није необичан у Вукову и уопште у нашем књижевном језику. У ствари ту је перфекат у правом индикативном значењу, а претставља у временском односу аналоган пример нашем горњем: *крејала* овца. Праву садашњост са гледишта онога ко говори показују у горњем примеру глаголи полузависне реченице и релативне која јој следи: „па *не знам* где је“, а глагол главне реченице: „*Ушекла* ми бабина кобила“, стоји у временској зависности према поменутиим глаголима праве садашњости, дакле, показује радњу у директној прошлости. Ако, како смо то показивали у претходним нашим примерима: дошли сватови и *дођоше* сватови, извршимо опет замену перфекта аористом, добићемо исти однос: *ушекла*... бабина кобила — и *ушече*... бабина кобила, — где добијамо промену значења утолико уколико претеритална радња добија нијансу значења аориста, али у правом индикативном значењу. На свим овим примерима и на питању оваквог крњег перфекта задржавамо се више зато што се, изгледа, једној занимљивој синтаксичкој појави није досада поклонило пажње.

Тешко је утврдити откуд је дошло то да се у овом значењу употребљава крњи перфекат. Али што је баш у овом значењу могућ, може се објаснити самом суштином значења помоћног глагола и његовом везом у перфекту са партиципом активним. Помоћни глагол у перфекту показује везу радње из прошлости са моментом праве садашњости, зато је потребан онда кад се радња из прошлости временски одмерава према тренутку кад се говори — у синтаксичком, дакле, индикативу, док је често непотребан, у синтаксичком „релативу“, где се радња одмерава не према моменту садашњости него према ком другом или је у каквој безвременској ситуацији, јер ту помоћни глагол не може имати оно своје основно значење у перфекту — везивање радње

из прошлости са моментом садашњости.¹⁾ У јављању или саопштавању, у перфекту, где се самим јављањем или саопштавањем наглашава веза радње *непосредне прошлости* са садашњошћу, помоћни глагол, који је баш ту због те улоге везивања радње са садашњошћу, *постјао је излишан*. У другом облику јављања и саопштавања перфектом (*дошли су свашови*), пошто јављање само и његова важност није толико наглашено, тим самим што се јавља о нечем о чему интересовање није ново, помоћни глагол је још имао места за показивање везе радње са садашњошћу.

Плусквам-перфекат

Разлика је у говору Пиве и Дробњака између првог облика плусквам-перфекта свршених глагола, са имперфектом помоћног глагола, *бијак сјјо* (или *бјек сјјо*) н. пр., и другог облика, са перфектом помоћног глагола (*бијо сам сјјо*). Прво у томе, што се облик са имперфектом помоћног глагола употребљава за радњу која је везана на неки начин за моменат или ситуацију у прошлости, а не мора претходити каквој радњи у прошлости, нити уопште видљиво бити везана с каквом другом радњом:

бијаше дошб Милош; бјеше закло јане, пā га дѣрѣ; *бјеше ујала* крава у жито; *бјеше ми* остало мало жита, пā оћу у млин.

А други се облик — са перфектом — употребљава скоро увек за радњу у прошлости која је претходила другој радњи што је изражена каквим претериталним обликом — или је претходила каквој ситуацији која би могла бити обележена само претериталним обликом:

бијо је дошб, пā не знам ку се *јѣде*; *била су најавила* говеда, пā не знам кд иг *врѣшп*; *бијо начинијо* наку кўћицу, пā му се *срўшила*; *била сам с'* њ *удала*, ка (д) с' он *рѣдијо*, и сл.

Друга разлика проистиче из оне основне разлике имперфекта и перфекта везаних временски за моменте ближе и даље прошлости у приповедању. Први плусквамперфекат може бити употребљен само за сопствену прошлост приповедачеву као и имперфекат (како смо пре видели):

бијаше ми се рѣдијо први син; *бијаше му се зайалила* кўћа, пā *скѣчило* свѣ село да *шрнѣмо*; *бијак дсѣригѣ* полѣвину

¹⁾ Белић, ЈФ VI, 122.

кад он дође; *бијак сјјо* да ѣткуем кѣсу; не дѣрāј ме, — *бјек лѣгѣ* да прѣспāвāм; *бијаше*, кажѣ, пāо снѣјег, бѣжијā сила (причалац ставља приповедање у уста очевица догађаја); — с друге стране:

бијо дошб, кажу, тāмо, накав трговац да кўпи јанѣце, пā се вратијо; *бијо нāшб* наке пāре, пā га обијѣдили да иг ј(е) укрѣ; *била* му, велѣ, жѣна ѣтишла у рѣд, те му кѣд кућѣ не бијо нѣко. —

(*кажу* и *велѣ* — безлично, — означава да су догађаји подаље од приповедача, зато је ту други стил него уз *кажѣ* и *вели* — лично, где приповедач цитира речи очевица догађаја).

Наравно да у овом говору плусквам-перфекат, пошто је могућ само од свршених глагола, мора означавати радњу која увек претходи неком моменту радње друге или некој ситуацији која је временски у центру причања.

О једном облику плусквам-перфекта, који је то само по форми, а не и по значењу, биће речи напред.

Начини

У причању „историски“ императив употребљава се често удвојен кад се код несвршених глагола хоће да истакне дуго трајање радње:

шрāжѣ г(а) он, *шрāжѣ*, — нѣђе да га наћѣ; *шрѣчāј* он ту, *шрѣчāј*, док му се задрѣјемāј; он ти ту пѣчѣ *сѣвāшѣ*, пā *сўј*, *сўј*, чѣтав сāt; настави се он ту, пā *ррди*, *ррди*; *ради*, *ради*, пā јѣпѣ(т) нѣшта; *сѣди* он ту, *сѣди*, а јā свѣ чѣкам ка(д) н' ѣтићи; јā га ту *мѣли*, *мѣли*, и бѣгами, не пѣмāжѣ.

Дуго трајање радње хоће некад да се истакне и дуђењем вокала. Тако имамо дуђење императивног наставка у глагола *сѣдѣшѣ*, *јѣшѣ* и *лежашѣ*:

сѣдѣшѣ, *сѣдѣшѣ*, до мрѣкла мрāка; *сѣдѣшѣ*, *сѣдѣшѣ*, кѣ да су ми на мѣбу дошли; *јѣдѣшѣ*, *јѣдѣшѣ*, док му кѣлани затѣгоше; *лѣзѣшѣ*, *лѣзѣшѣ*, ту дѣ мрāка.

Ваљда под утицајем ових глагола са императивним наставком и дошао је и сасвим други облик ове врсте императива у глагола *чѣкашѣ* и *лѣдашѣ*: *чѣки* и *лѣдѣшѣ* (*чѣкѣ* и *лѣдѣшѣ*):

чѣки јā тāмо, *чѣки*, а тѣбе нѣмā; *чѣкѣ* јā *чѣки*, нѣђе чўт нѣ вићети; *чѣки*, јā нѣга *чѣкѣ*, *чѣки*, свѣдно; *лѣдѣшѣ*, *лѣдѣшѣ*, ѣда га, — цаба; *лѣдѣшѣ*, *лѣдѣшѣ*, ка(д) нѣ се помѣлити; *лѣдѣшѣ* га јā нѣшто, *лѣдѣшѣ*, пā ми с' учинѣ да га пѣзнаем.

Дуљити се може и основни вокал, али тада настаје редуковање вокала наставка. То се дешава у глагола кретања: *водиши, возиши, носиши, гониши, ајде* и *бјежашти*:

он т(и) љвати онога коња, па *вдд, вџд*, те у жито; ѓн т(и) ону краву *вдд, вџд*, па у стају; онѣ саони он *вџз, вџз*, па на гувно; ѓн т(и) онџ жито *ндс, нџс*, па на простирало; поћера телад, па *гџн, гџн*, те у ливаду; глѣдѣм *јѣ*, а он *ѣјд, ѣјд*, па право прѣ кућу; поћера га, мајчин сине, а он *бјѣж, бјѣж*, па у кућу.

Осим разних облика императива који се по значењу крећу од праве заповести до жеље или молбе, од правог императива до правог оптатива, имамо још разних синтаксичких начина за изражавање заповести и жеље. Маретић у својој граматичкој помиње једну врсту заповести коју чини свеза да са I сложеним временом прошлим (перфектом): *да се нијеси макао* одатле! (Gram. i stil. 501, 613). У овом говору ова конструкција, која је врло обична, даје с једне стране појачану, строгу заповест, која у себи садржи претњу:

да си сѣјо; да с(и) љзџ тџ, па љјо, док није другѣ била; *да си ми дџнијо тџ џдмѣ*; *џдмѣ да си дџшишџ! да сџе се вуџињали џталѣ*;

с друге стране овај облик заповести добија и право жељно значење:

да сџ(е) онџ поџдсили, да не џстае преко (о)виг свѣтаџѣ; *да смо скџишили мџбу*, да с' онџ поџнѣ; *да с' љзџ тѣ грабље* да онџ подпластиш, бџље би било, нџ што бѣспослен сѣдиш; *да см(о) овџ сџрѣали*, кѣша ће; *дѣ смо*, бџгами; *да см' љсијали* ту јѣчам, бџље ће рџдити.

Један облик плусквамперфекта од свршених глагола може означавати неку врсту жељнога начина, како је и Маретић нашао један пример код Вука: да те *бијасмо љривезали* (ор. cit. 617). Овде сам забележио:

да бијасмо овџ сџрѣали, кѣша ће; *да бијасџе довуџк(и)* онѣ врѣике, џдвуће кџ; *да бјесмо* (о)вџ поџдсили маџло јџш, па ѣем' џндѣ љжинати.

Футур у служби императива служи за обичну заповест као и за прави жељни начин:

дџнијећеш м(и) ону врѣћу онџалѣ; *љвашићеш* вџлове, да дџћерѣш мало дрѣвѣ; *љвратићеш* ми маџло тѣ џвце, мџј рџдо; *кљићеш* ми едно кѣло рѣкијѣ, мџј кѣме.

Поменули смо облик *био радиши*, који Маретић назива обликом морања у прошлости (стр. 360). Могло би се пре рећи да је то облик *шребања* у прошлости. Да је морање, радња би била извршена у потврдној реченици, а она баш није извршена. Тај облик увек садржи прекор за неизвршену радњу — у потврдној реченици — коју је требало извршити или за извршену радњу — у одричној реченици, — коју није требало извршити. То је у ствари једна врста потенцијала — иреалног — за радњу у прошлости. Н. пр.:

нѣ бијо кљџваши толикѣ брѣве, па сад нѣ знѣш штѣ ћеш ш њѣма; *нѣ бијо шрѣаши*, па се не б(и) љбијо; *нѣ бѣла му дѣваши*; *бијо рѣдиши* кџ љ мѣ, па б' љмџ; *бијо љштину говџриши*; *бијо* право чѣниши, нѣ би дџ тога дџшџ.¹⁾

По значењу реченице са овим обликом најближе стоје кондиционалним иреалним реченицама: овде је независна реченица дата у облику саставне реченице обично са *ѣа* и кондиционалом или је скривена у смислу реченице са овим обликом за *шребање* извршења радње у прошлости. Треба испоредити реченице: *да си радио, имао би* и *био радиши*, *ѣа би имао* (како се обично казује у овом говору иста мисао на два начина).

Једну врсту потенцијала у овом говору имамо уз допусне свезе *кад* и *да* кад се у главној одричној или потврдној реченици изриче одлучност невршења или вршења, а у споредној могућност извршења или вршења радње у будућности, условљену неизвршавањем или извршењем радње у главној реченици:

нѣ дѣм, *да би љрџџ*; нећу ти дѣти, *да би ту мрѣав џсџџ*; нећу га звѣти, *да би му кџсти онѣ(е) џсџале*; не мџгу тџ јѣст, *да бѣк љмрџ џ глѣди*; не мѣм парѣ, *кад би ми џчи џће љзвадијо* зѣ дѣнар; не мџгу му дџ сѣтра платит, *кад би м' џбјесѣјо*; дѣћу ти, *да бѣк сѣтра* без рѣчка *џсџџ*; кљпићу ти блѣзу, *кад бѣк свѣ љрџџџ*

(реѣа је употреба овог облика у оваквој конструкцији са потврдном главном реченицом). Нешто слично, иако не исту конструкцију и употребу, имамо у Вуковим примерима које Маретић наводи у својој граматичкој (стр. 630): „*да бѣх знао* и *умријеѣши* с тобом, нећу те се одреѣи“ и сл. Место погодбеног начина у овој конструкцији, иако ретко, може доћи и презент:

¹⁾ У Мостару сам чуо и облик одричног имперфекта с инфинитивом у овом значењу: *нѣ бијѣше* му *говџриш*; *нѣ бијѣше љрѣаши*, па нѣ би џд тога било ништа.

нè дāм ти, да цр̄кнѣш; да му ск̄д̄ӣаш ð(д) глади прè(д) кућом, нè би ти дāо да јèдѣш и сл.

Има једно посебно значење инфинитива уз прилог *никад*: *нӣкад* га *на̄ћераш* да ўзмè; *нӣкад* му *дока́заш*, кòлико е тврдоглав; *нӣкад*, што *нӣкад* га *ўв̄ашш̄и*; *нӣкад* ти њèму нè мош ў крај *ст̄а̄ш̄и*.

Реч *никад* нема овде своје право значење, него значи *једва*, *шешко*, а инфинитив значи неку радњу у прошлости и има неку боју значења потенцијалног. Н. пр. друга реченица би значила што и: *једва* му се *доказало* — или: *шешко* му је било *доказаш̄и*.

3) Свезе

(и сличне партикуле)

Свезе имају у говору П. и Др., углавном, оне облике и она значења која сретамо у Вукову језику и језику народних умотворина. Поменућемо оно што је необично и што се неће наћи код Вука. Узећемо најпре оне свезе и речце прилошког карактера које врше неку улогу свеза, а којих нема, или су ретке, у Вука.

У значењу реч̄и: *каода*, *можда*, *биће да* и сл. неку врсту свезе у главној реченици претставља окамењен облик погодбеног начина од глаг. рећи: *б̄ирек̄о*, што даје реченици неку врсту модалног значења, где онај ко говори изражава вероватност извршења глаг. радње у реченици:

б̄ирек̄о ће киш̄а (изгледа да ће киш̄а); ти, *б̄ирек̄о*, н̄ем̄аш друг̄ог̄ п̄о̀сла; *б̄ирек̄о* ће̄ јо̄ј с̄ад̄ св̄а̀тови д̄о̀ћи, нар̄е̄чуе се; *бирек̄о* сам ти сл̄у̀шкиња, а н̄è ж̄ена; н̄ем̄а он, *бирек̄о*, ни себе, а н̄è те̄бе да да̄.

У главној реченици, и уопште, у независној, неку врсту модалне свезе чини реч *коч̄ин̄и* или *коч̄иње* у значењу *као да* (се нешто ради, али у ствари се не ради):

д̄о̀ш̄о е, *коч̄иње*, да му п̄омог̄н̄è, а н̄è р̄ад̄ӣ ништа; на сӣјелу се на̄прав̄è, *к̄оч̄ин̄и*, св̄а̀тови; ми ћемо, *коч̄ин̄и*, п̄об̄је̄ћи, а ви п̄у̀ца̄јте за нама; *коч̄иње* н̄èшта р̄ад̄è, а ст̄о̄ ђаво̀л̄а̄ ð̀д̀нӣјело што се тӯ ӣшта ў̀рад̄ӣ.

Посебну нијансу значења независној реченици даје речца *ж̄ӣми* и *ж̄ӣми* (неакцентовано). Вук има *ж̄ими* са примерима: иди ти, *ж̄ими*, кући; не бој се ти, *ж̄ими*, ништа „т. ј. *жив ми*“. У П. и Др. је обична употреба ове речце, али се нигде не осећа изворно значење „*жив ми*“, него реч даје реченици нарочиту боју

значења. Кад се хоће да оповргне оно што се раније рекло (каже се обично да је то била шала), да се каже да у нечему ствар не стоји онако како се очекује, онда се реченица у којој се износи права истина некако веже с оним супротним што је пре речено или с оним што се у мишљењу слушаоца у даном тренутку могло јавити: нијесам, *ж̄ӣми*, ӣш̄о ў тетк̄è, сл̄а̀г̄о сам те; н̄ем̄о̄ј ти, *ж̄ӣми*, да се стр̄а̄ш̄иш, — н̄èчу ти ј̄а̄ ништа, ш̄а̀лим се; б̄ӣјо сам, *ж̄ӣми*, ш̄ н̄о̀м, п̄а̄ ти нијесам см̄ӣјо казати.

По томе што се неакцентован облик скраћује, рекао бих да *ж̄ими* није постало од *жив ми* (морало би се по акценту претпоставити *ж̄ӣва ми*), него од императива и заменице: *ж̄ӣви ми* (исп. *ж̄ӣми* и *ж̄ӣми* са *ж̄ӣвимо* и *ж̄ӣвӣмо*; в. у акц. глагола).

Неку сличност са речцом *ж̄ими* има и речца *ѡачек*. Овом речцом се потврђује нешто што тек долази напамет, нешто што се било заборавило (ово може стајати у супротности с оним што се пре рекло, док још нова ствар није била у сећању):

ѡачек, заб̄о̀равик ти казати, п̄зд̄равила т̄è стр̄ина; нӣје, *ѡачек*, ðн бӣјо ту, с̄а̀(д) се с̄èтик; нӣјеси, *ѡачек*, б̄ила ни д̄о̀шла — ј̄а̄ м̄иш̄љ̄а̄к зн̄аш̄ ти т̄о.

У понеким случајевима, иако ограничено, речца *ѡачек* може се заменити речцом *шек*:

шек ти си б̄ила ту, ј̄а̄ се н̄è с̄е̄ћ̄а̄к, пр̄ӣча̄ј; *шек* ти нӣјеси кр̄ив, на̄п̄о сам те пр̄а̀ва зр̄а̀ва због он̄è к̄у̀чк̄è; *шек* ти му н̄è би м̄о̀гла ни п̄о̀мо̄ћи, а ј̄а̄ се бӣј̄а̄к п̄о̀на̀дала ў те.

Прилошки израз *на̄ѡам̄èш* везује причање о нечем са неким неодређеним извором откуд се то зна, — управо значи: као што се прича, — као што се чује:

на̄ѡам̄èш ће д̄о̀ћи на̀ка к̄о̀м̄ен̄сија; *на̄ѡам̄èш* ће̄ ј̄о̀п̄èт̄ ӣзбори; нӣје му, *на̄ѡам̄èш*, д̄а̀о ни ў кућу ў̀ље̄ћи; *на̄ѡам̄èш* су га н̄è̄џе изм̄л̄атӣли; д̄о̀шла, *на̄ѡам̄èш*, на̀ка на̀редба да се ӣд̄è ў ов̄штину.

У значењу упитне земеничне партикуле *ӣш̄о*, (*заш̄т̄о*) у директним питањима употребљава се често прилошка партикула *ч̄у̀до*: *ч̄у̀до* н̄è д̄о̀ћ̄еш̄ ђ̄è? *ч̄у̀до* те н̄ем̄а? *ч̄у̀до* си т̄о ӣш̄о ў Нишић? *ч̄у̀до* нӣјеси цр̄кви ð̀тиш̄о?

Упитна партикула *ѡ̀да*, коју и код Вука налазимо, у овом говору редовно долази с генитивом именице или заменице, предмета за који се пита: *ѡ̀да га*¹⁾ (има ли га). Увек је изостављен

¹⁾ Ја мислим да је израз *ѡ̀да га* дошао под утицајем *ѡ̀во га*, *ѡ̀шо га*, *ѡ̀но га*.

глагол, те не бисмо могли имати Вуков пример: *еда* га нађе. Тако је редовно: *еда* кравѣ? — *еда* коња? *еда* Милана (увек се пита за нешто зашто је познато да се жељено тражи — и питаном и оном ко пита, — ако се не призива виша сила у невољи: *еда* Бѡга; *еда* правдѣ, кад партикула није већ упитна).

Потврдној и некој врсти потврдно упитне реченице карактер ускличне реченице даје партикула *ли*, која је обична у том значењу, поред употребе у упитним, погодбеним, намерним реченицама и др.:

вѣлик *ли* свѣјет прѡђе, мајко бѡжијā! вѣлико *ли* се сѣјено ўкоси овѣ гѡдинѣ! кѡлика *ли* је онā бѡжијā сила! лијеп *ли* си, благо ти мајци! (у иронији); дивно *ли* је(е) овѡ сађедено! чѣјā *ли* је? дивна *ли* је!

Усклично значење дивљења величини нечега има често зам. *кѡју*, *кѡјā-кѡјѣ*:

кѡју се народ ѡкупијо данāс! *кѡјā* е сила и трава, вāла мајци Бѡжијѡј! *кѡјѣ* се брашно прѡћера данас с пазāра, Бѡже! *кѡју* је мрāз бѣјо нѡћес, Бѡже јединѣ!

(свуда је овде *коју-а-е* употребљено у ускличном значењу речи *колико*: *колико* се народа ѡкупило!). У истом овом значењу обична је и реч *шѣд* или *шѣдга* са генитивом именице предмета о коме се говори:

шѣд сѣ народа ѡкупило! *шѣд* стѡкѣ прѡђе на пазāр! *шѣд* сам жѣта кўпијо овѣ гѡдинѣ! *шѣдга* си скѡрупа ўкупила! *шѣдга* су дрвā накупили; *шѣдга* е онѣ ѡчѡрлије!

Маретић у својој граматизи (стр. 498) помиње у Вукову језику емфатичну свезу *ље*: *ље* неће (сигурно неће) и каже „Реѡениса и којој је *ље*, свагда је нијеѡна“. У П. и Др., где је употреба ове свезе обична, не мора бити одрична реченица, — чак се не би могло рећи да је овде та речца обичнија у одричним него у потврдним реченицама:

он ће данāс *љѣ* дѡћи; сѣди *љѣ*; ўдарићу те *љѣ*, ако се нѣ смѣриш; овѡ ћ ѡн *љѣ* нѣће занѡћити.

Врло је обична овде веза свезе *а* с партикулом *не* у значењу *а камо ли* и сл.:

нѣ море ни с мјеста, *а нѣ* да се с тѡбѡм нѡси; нѣмāм ни за свѡју ѡѡцу, *а нѣ* да даѡм дрўгѡме; ѡзели би бѡжију кѣшу, *а нѣ* онѡ мāло мѡѣ сирѡтинѣ.

Речца *буди*, обичније *буд*, употребљава се и у неком значењу речце макар, и то уз *зашто*:

✓ даћу овѡ мāла бўд *зашто*; продавѡ е свѣ бўд *зашто*; ў јесѣн прѡдае сѣјено, пā га даѣ бўд *зашто*.

Још је обична ова свеза у некој врсти паралелних реченица, по облику, од којих стварно полузависна има неку врсту значења допусне реченице:

✓ буд си ми пѡтро жѣто, буд ме још нападāш; буд га е огулијо дѡ кожѣ, буд му се јѡш ў брѡк смѣје; буд је крѣв, буд му нѣ дā ѡвѡ мѣра; буд смо и нāкѡ страдали, јѡш нам трѣбā тѡ злѡ нā врāt.

У значењу допусних свеза *ако и*, и *ако* долази обично комбинације *све ако*, *све да* и *све кад*:

свѣ *ако* дѡћѣ, нѣће му мѡћи ништа; *свѣ* *ако* га ўватѣш, нѣћеш ни пāрѣ дѡбити; *свѣ* *ако* знā, нѣће ми кāзати; *свѣ* *да* дѡћѣ, нѣмā му више мјѣста бѡје; *свѣ* *да* му плātѣш колико трѣбā, нѣће љўцки да ти радѣ; *свѣ* *кад* би га кўмијо, нѣ дā ти дѣнāра; *свѣ* *кад* би га клāо, нѣ би ти кāзѡ ништа.

Свеза *ше*, осим познатих значења, обична је овде у употреби релативне заменице *што*. Вук је у предговору *Пословицама*¹⁾ поменуо ово као одлику у црногорским говорима, — а примере такве употребе ове свезе налазимо код Његоша („Ја сам хајдук *ше* гоним хајдуке“).²⁾ Такви су примери овога говора:

вратише с(е) они љўди *ше* су кўповāли вўну; дāј м(и) онѣ пāре *ше* си ми дўжан; ѡѣ с(у) онѣ вѣле *ше* сам ѣг јўчѣ правѣио? је л' ѡвѡ они кѡњ *ше* си га јесѣнāс кўпијо.

Исто тако обична је ова свеза у неком значењу појачавања (асеверативно знач.), у ком би понекад стајала свеза *што* (код Његоша: „Какву штету себи урадисмо, *ше* велику, како ми се види“)³⁾:

ѡвѡ ј' ѡн, *ше* вѣликѣ; ўзѣла е *ше* кāка мѡмка; ѣмā двије ѡвѡјке, *ше* кāке, лијѣпе.

У значењу речце *што* обична је речца *ѡе* у релативним и сличним реченицама:

наљутијо се *ѡе* му нѣ даѡк скѡрупа; вѣди, *ѡе* га не нāѡок; *ѡе* му даѡк вѡлове, сад се кāем; љути се, *ѡе* му нијѣсмо помѡгли јўчѣ; прѣпо се *ѡѣ* мāло заслабијо, и сл.

1) Грам и полем. списи III, св. I, 20.

2) Исп. Вушовић, Прилози проучавању Његошева језика 82—83 и 102.

3) Вушовић, *ibidem*.

прва опрлија панѐ, почѐнемо метати овцама; *први* је снйјег пао, нијесмо мoгли никуд; *прво* ти се дијете рoди, виђећеш како е лако подизати ђѐцу; *први* пут га видим, казаћу му; *првом* га срѐтнем, избићу га ко коња.

Примери говора

у приповедању

(Прве две приче чуо сам од Станише Јокановића, из села Трсе, а друге две у својој ближој родбини од Вула Вуковића; — обојица су стари око 75 година — узео сам их као боље приповедаче од оних старијих које сам познавао. Остале примере приповедања узео сам из ранијих својих бележака где нисам бележио имена оних који су ми причали).

Калуђер и ђак

(прича из породичне традиције)

Бијо у пивском намастиру неки калуђер Леонтије, а ђак му бијо — момчешце једно — Ђорђеје Јокановић. Једног дана укради калуђер светиње из намастира и утѐци ш њима у Босну. Кад видѐ у намастиру да нема калуђера, а нема светиња, зачудѐ се. Како ће калуђер украсти светиње! Те ће ти Ђорђеје њима: — Ја ћ(у) отићи да тражим калуђера и светиње. — Ђѐ ћеш ти наћи њѐга сад, — укапуло е он дослѐ, — рећи ће они њѐму. Ђак ти и не слушај њијг, нo једанак за калуђером. Дођи ти и он у Босну и прдушај за Леонтија. Богами га нађи. Запита га калуђер: — Што си, ђаче, дошo? — Потѐгло ме, дче, срце за тобом, па ме ѐво, же си ти, нек бидѐм и ја. Слушаћу те ко и дослѐ. — Остани ти он код Леонтија, тoбош да га служи. Дoзнаднѐ некако ће калуђер оставијо светиње у едној кући, — сат пута оталѐ. Те он, кад калуђер заспи, узми калуђерски штап, па право онoј кући же су биле светиње. Упитај га тамо: — Штo си дошo? — Спрѐмијо ме калуђер да ми дате онѐ светиње што иг је ође оставијо. — А имаш ли како обильѐжје? Како ћемо ти дати, ка(д) те не знамо! Покаж(и) он њима калуђеров штап, те они, богами, немадни куткамо, нo му дадну светиње. Твој ти ђак oтолѐ здими у Пиву, и здраво и весело донѐси светиње у намастир.

А шта ћу ти причат за калуђера, он, пошто се пробуди, види да нема ни ђака, ни њѐгова штапа. Сѐти се шта мoре бити, те потѐци онoј кући, да упита за светиње. — Јѐ ли ђак мој ође

дoлазијо? — Јѐс, богами, дошo за светиње; показo нам твој штап, па смо му иг дали. — Е нека сте, нека, — заучиниће калуђер, па oтолѐ натраг.

Oтолѐ ти Леонтије здими некуд, ту га чуј, ту види. А ђак се пошље запoпијо, и дуго е поповo на Трси поп Ђорђеје Јокановић.

Старац и цар

Oрo старац њиву. Наљези ту да цар с три свѐе паше. Рећи ће цар старцу:

— Помага ти Бог, зѐмља зѐмљу дрѐ!

— Дoбра ти срѐћа, зѐмља зѐмљи гoсподаре!

— Имаш ли вукoвa?

— Имo сам, па иг изгубик.

— Што нијеси бoљ(е) уранијо?

— Јѐсам једном, па Бог не даде.

— Пoслаћу ти три овна да иг острижеш, — заучиниће јoпѐ(т) цар.

— Oћу, — одгoвори старац.

Кад одмакни цар с пашама, запитај иг он да му кажу шта значи онo што е он гoвoријо са старцем. Не знали му они казати. Цар им рѐкнѐ да се вратѐ и да питају старца, и нека му се не враћају од њѐга, док не дoзнадну. Вратѐ с(е) они старцу и замолѐ га да им кажѐ шта е онo он гoвoријо с царем. Он им не шѐдни испричати док му они свa три не дадни пo ћесу дукатa. Онда им он кажи. — Онo што е цар рѐкo мѐне: „Помага Бог, зѐмља зѐмљу дрѐ“, стијо је рећи: ти си чѐк, од зѐмљѐ, дрѐш зѐмљу, а сам си зѐмља, и брзо ћеш у зѐмљу. Што сам му ја одгoвријо: „Дoбра ти срѐћа, зѐмља зѐмљи гoсподаре“, значи да е и он чѐк од зѐмљѐ, влада зѐмљом, а јoпѐт ће у зѐмљу. Што мѐ он запитo, имам ли вукoвa, стијо је рећи: имаш ли зубa. А ја сам иг погубијо. Кад ми је рѐкo, што нијесам бoљ(е) уранијо, прекoријо мѐ што се нијесам ожѐнијо на вријѐме, па би ме ђѐца одмијѐнила у раду, да не орѐм вако стар. Ја сам му рѐкo да сам се ожѐнијо, па ми умрла жѐна. Кад ми је казo: „Пoслаћу ти три овна, да иг острижеш“, значило е да ће ми пoслати вас трoицу, да ви узмѐм пaре.

Камѐно сѐјѐно

Укoсијо један чѐк бијо у планини велико сѐјѐно. Једнога дана, таман он бијо стрпo сѐјѐно, а наљези ту да свети Саво

с коњем. — Оћеш ли ми дат мало сйјена коњу, — упита свети Саво. — Нијесам ја ово косио да давам бијелом свијету, но за мога мала. — Свети Саво онда прекрсти штапом, а сйјено се претвори у камѣн. Како тада, тако и данас стоји Камѣно Сйјено у Тодорову Дѣлу.

Сватови и вила

(Близу реке Пиве налази се једно старо гробље од тесаног камена. За ово гробље везана је легенда о путницима које су, кад би прелазили реку, хватале виле у води и топиле их).

Бијо неки Тврћко Вѣјновић, пѣ испросио хѣвѣјку неће у Жупи. Скѣпио бијо свѣтове и спрѣмѣ се да идѣ по хѣвѣјку. Те нѣћи бијо у млину негов брѣт Раде. (Неки кажу, није бијо брѣт у млину, но чѣбан негов у Бријегу код коза). Кад бијо око поноћѣ, пѣчни се дозивати виле. Зѣвнула једна с једне стране ријекѣ (Пиве), с Пѣклика: — О-о-о секо Бѣјана! — Штѣ, секо Витикоса! ѣвѣла се дрѣга с Попѣдија, с дрѣге стране ријекѣ. — А знаш ли, бѣна, рећи ће Витикоса, да сѣтра Тврћко Вѣјновић идѣ по хѣвѣјку прѣ ријекѣ? Но дај да му потѣпимо свѣтове. Дрѣга јѣ на то одгѣвори: — Е, кад би Тврћко знаѣо да онѣга вранѣга пастѣва потѣуе, а не пѣврѣти чѣвле, пѣ да га ућашѣ сѣтра, знаѣла би ти како би му потѣпила свѣтове. Чѣј ти ово Раде (дрѣги кажу, они чѣбан код коза), те ујутру кажи Тврћку, свѣ по рѣду, штѣ су виле разговѣрале. Нарѣди Тврћко да му дѣведу вранѣга пастѣва, пѣ га потѣкују, а не пѣврѣте му чѣвле. Пѣјашѣ т(и) ѣн вранѣа прѣ(д) свѣтовима, те на ријекѣ. Загазио ѣн најпрѣви с вранѣем у воду, кад нешто пѣчну коњу запињат нѣге. Мало пѣмало, тѣшкѣм мѣкѣм изгази на други крај. Кад имѣш штѣ вићети: извѣко коњ вилу, — заплѣле јѣ се косе око чѣвѣла и коњскије копитѣ. Прѣшли онда сѣрбез и други свѣтови. Те штѣ ће с вилѣм, — наћи неће макасице, пѣ јѣј осижѣци косе, и такѣ е пушти. (И данас, ѣно, мѣреш вићети на едноме грѣбу макасице урезѣне. Кажу, свѣтов(и) иг ѣнда усликали). А вила ти ѣтолѣ уз Бријег, пѣ изишла на Дурмитѣр. Кажу да су е вићели прѣдан, кад је прѣшла уз Брвна; кѣукајући. Прѣтурила, кажу, лијѣву сйсу прѣ дѣснѣг рамена, а дѣсну прѣ лијѣвѣг.

Причѣашѣ покѣјни хѣд да е упѣмтио вакѣ едно сѣшно лѣто. Не паде, кажѣ, кйша од Кѣстѣтина до Илина днѣ. Жйто, кажѣ, бијашѣ, неће тамѣн пѣкрило зѣмљу, а неће јѣш ни не никло —

но се црни дрѣње. Онѣ што е никло, приплануло, пѣ ѣстало накѣ. Трава, вели, пѣћерала била, пѣ такѣ стѣла. Укѣсише, вели, нешто људи око кѣћа у питѣминама, неће навѣлак, неће двѣ. У планини се, вели, бѣјше трава некако и одрѣала, те ко би¹⁾ задружан, кажѣ, укоси неку црѣвицу. И, вели, пѣде кйша на сѣми Илин дѣн, и не прѣстаја до госпѣина запѣста. Бѣг нарѣди, кажѣ, те се жйто ѣмлади — уѣдари зелѣно, и онѣ хѣ бѣло никло (из онѣг сѣсушенѣг струѣа), и онѣ хѣ није бѣло ни никло из зѣмљѣ. Бѣг даде, кажѣ, лијѣпу јѣсѣн те жйто узрену и пѣкупи се. И, кѣнем ти се Бѣгом, вели, ниѣкад такѣ гѣдина није рѣдила жйтом. Укѣсише, кажѣ, људи и сйјена, јер, вели, уѣдари из сѣве зѣмљѣ ѣтава, сйла бѣжија, те људи зарѣне и живѣ. Пѣ неѣа ти што бѣ лијѣпа јѣсѣн, но настаде, кажѣ, лаѣа зѣма. Не пада, кажѣ, снйјега ниѣкако, сем која опрѣлија. Сѣу дрѣгу зѣму, кажѣ, пѣсле ѣвце, — сѣмо им, кажѣ, пѣ шаку сйјена ујутру мѣтни, пѣ одјаѣи у планину. И изиће, вели, мал из зимѣ дѣбар, ко иѣкад.

Једне гѣдинѣ чѣвѣк ја ѣвце, кад тамѣн на Прѣкоп уѣдари грѣд. Дѣћерѣ ја ѣвце на Кривѣдѣ, пѣ иг сплѣндѣвѣ на намету. Изѣћи ти ја на Прѣчѣнску Стрѣну. Кѣсѣгу мѣбе, вѣди се, дољ(е) у Пољу. (Не раћашѣ ѣтприје на Прѣкоп сѣбѣм ниѣко). Припѣкло сѣнце, Бѣже јѣдини, а мало зацрнйиѣ ѣблак краѣвима ѣд југа. Не прѣђе ни двѣ сѣта, свѣ наѣблѣчи. Док тек пѣчѣше пѣдати грѣшке ко ѣраг. Тутње, бѣгами, једно по сѣта. Увечѣ, имѣш штѣ вићети: свѣ ѣйѣве оцрњеле, ко да жйта није ни бѣло, ућерало га у зѣмљу. Бѣло е ѣйѣвѣ хѣ се пѣшље није унѣсило срѣа.

Једне гѣдинѣ ѣ Видѣву днѣ бијашѣ у мене неѣтељѣна крѣва. Дѣшѣ ја едно вѣчѣ с косидѣе (бѣше се рѣно закѣсило), кад ме дѣчеѣа жѣна: — Зѣмрѣла, кажѣ, маѣуља (бѣше крѣва маѣѣста). — Штѣ, јѣдна бѣла? — Јѣс, Бѣга ми. Те ми по нѣћи тражи, тражи... нема ниће. Штѣ ћемо? Врѣти се у злѣ дѣбѣ, те заспи. Кад ујутру у свѣнуће изићи жѣна, прѣд колибѣм стѣи крѣва с тѣлетом. — Дѣшла, кажѣ, маѣуља! Изићи ја, кад крѣва лижѣ прѣ(д) собѣм маѣѣсто тѣле — бѣјше вѣчић. Такѣ ти је кад нечѣму није сѣућѣно да се изгуби. — А колико пѣта дѣђу вѣци прѣд колибу, пѣ заѣкољу гѣвече.

¹⁾ Овако пренесен акценат с овог глаголског облика на упитно-релативну заменицу *ко*, *шѣд* обичан је: *ко би* пѣметан, та и ѣстаде; *шѣд би* дѣбра, то е у дрѣгога.

Додатак

Вуков језик и данашњи говор у Дробњаку

Кад се прегледа читава језичка грађа коју сам овде показао, кад се још има на уму мноштво акценатске грађе коју сам изнео у другом делу ове радње¹⁾ и уз то богат речнички материјал намеће се питање односа језика Вука Карацића и језика којим се данас говори у Дробњаку, одакле су Вукови преци дошли у Тршић, Вуково родно место. Мноштво, иако већином ситнијих, језичких црта показује разлику између говора Пиве и Дробњака и Вукова језика, у много већој мери него што би се то очекивало кад се зна Вуково порекло и кад се има у виду да се језик овога и ближих крајева најбоље огледа у народној књижевности, коју је Вук поставио као основ новом књижевном језику. Не улазећи у тананија разлагања, даћу овде неколика кратка своја запажања која могу послужити као основа да се да одговор на то питање.

1) Све оне језичке црте које смо нашли у овом говору у односу према Вукову и књижевном језику претстављају, у ствари, говорне нијансе које се могу наћи и кад би се упоређивали међусобно ближи говори једнога типа, а никако не показују какве разлике које би могле служити као битне дијалекатске ознаке. И у оквиру једнога говора који више не можемо ни вештачки делити на говорне нијансе налази се на ситније фонетске, морфолошке, а нарочито акценатске разлике. Кад се ради о ситнијим језичким променама, није необичан случај да у једном селу које не може по свом положају никако изићи из оквира говора једног краја нађете фонетску какву особину необичну иначе у том крају. А често ће вам се десити да једну реч чујете акцентовану по једном акценатском типу код већине претставника једнога говора, а да ту исту реч чујете и са акцентом другог типа у каквом селу у границама истог говора или да тамо нађете коју архаичнију или новију акценатску црту (какву неакцентовану дужину и сл.), поред обичног акцента за читав крај. Није онда чудо што се такве разлике изразитије налазе у међусобно блиским суседним говорима.

А такве су, у ствари, и све акценатске и уопште језичке црте, које одвајају овај говор од Вукова језика. — У сваком

¹⁾ Акценташ говора Пиве и Дробњака штампана се у Српском дијалектолошком зборнику Српске Краљ. Академије наука.

случају бисмо морали претпоставити извесне разлике у језичким цртама и између најближег говора Вукову језику и његова књижевног језика. Оно што нас помало изненађује то је количина тих језичких појава, али и то само пре него се уђе у све околности које су од значаја за наше питање.

2) Ма како да знамо да је Вуков језик, по ономе што је он наследио у кући Карацића, био близак дробњачком говору, мора се водити рачуна о томе да је Вук изграђујући књижевни језик вршио у великој мери посао одабирања говорних црта, те и поред оних за које знамо, има свакако много особина језика које је Вук примао из других говора широког језичког подручја са кога је узимао грађу народног предања. Не садржи то одабирање само познате чињенице: узимање *x* из западнијих говора, замењивање *ћ* и *ђ* најновијег јотовања са *шј* и *дј* (*шјераши*, *дјевојка*) и слично, него би се нашло и много ситнијих досад непримећених црта које тај посао Вукова одабирања показују, као што је и она, како је у овом раду примећено, где Вук исправља свој ранији текст превода *Новога завета* (види горе о употреби заменице *свој*). Баш по првоме тексту Вук је стајао ближе, видели смо, овоме, а свакако и свом тршићком говору.

Има подоста ситних језичких особина Вукових, нарочито у синтакси, у начину изражавања — у стилу, које нису ушле сасвим у књижевни језик, — или су се ређе јављале и код Вука, а као и све језичке црте локалног карактера, нису налазиле места код других писаца или су помало застаревале. Баш овакве црте Вукова писања, често ређе употребљене зато што је и Вук, можда, осећао њихов локални карактер, налазе се обично у данашњем дробњачком говору. И оне би најлепше показале како је по ономе што је Вук понео из Тршића био ближи дробњачком говору. Видело би се да је Вук имао особина језичких донесених из Дробњака, које су, и поред свега његова значаја, остале непријемљиве ван локалних граница његових ближих говора.

Многобројне разлике у акцентовању појединих речи и облика између Вукова језика и дробњачког говора свеле би се свакако на мању меру, кад би се испитао Даничићев удео у акцентовању речи у Вукову речнику.

3) Све су ово моменти од важности за онога ко хоће да уђе у суштину нашег постављеног питања. Али у центар питања треба поставити чињеницу да је прошло око две стотине година откад су се Вукови преци отселили из Дробњака (око 1740 год.)

и да се на једној страни језик Вукових предака неколико деценија развијао одвојено од дробњачког говора док га је Вук ухватио у перо, а на другој страни се око два столећа развијао говор у Дробњаку, — а то није мало време и за крупније језичке промене.

За оно неколико деценија колико је прошло откад су се Вукови преци доселили у Тршић до Вукова рођења (од око 1740 до 1787 год.) и њихов језик се морао помало диференцирати од онога стања у каквом се налазио у моменту доласка. То извесно нијансирање било би природно и да су сасвим самостално, без икаквих утицаја, развијали свој говор. А то је морало бити тим пре што су они свој дробњачки говор унели у заједницу досељеника који су, како знамо, били, истина, у Тршићу сви (осим једне староседелачке куће) из Херцеговине, али не сви из Дробњака и из Пиве. (Вук осим Карацића из Дробњака помиње још Добриловиће из Пиве). Вукова мајка је била по пореклу из околине Никшића. У тој заједници херцеговачких досељеника, који су донели поред заједничког дијалекта и своје посебне говорне црте, морамо претпоставити да се формирала извесна говорна нијанса која још тада није могла бити истоветна ни с једним од оних говора одакле су дошли насељеници. Осим тога та се говорна нијанса формирала и у широј језичкој заједници Јадра и Подриња.

Да се Вуков тршићки говор разликовао до извесне мере од дробњачког говора каквим су говорили његови преци, и каквим се и тада говорило у Дробњаку, најлепше нам показује једно место из Вукових списа. У предговору *Пословицама*, 1836 године Вук, говорећи о изговору гласа *x* у разним крајевима, каже: „Тако су у Тршићу, ђе сам се ја родио, само стари људи, који су се изродили у Херцеговини, говорили: *граг, кожуг, мијег, овијег*; а остали не само што су говорили: *гра, кожу, мије, овије, оније* итд.; него су се онима још и подсмјевали“ (Граматички и полемички списи књ. III, свеска I, стр. 9.).

С једне стране Вукови Карацићи у Тршићу изгубили су у овим примерима крајње *z* од *x*, донесено из Дробњака, а с друге, они што су остали у Дробњаку задржали су тај глас, а у глаголским облицима га променили у *k*: *рађак, њисак; радик, њисак*. Да се бар у времену отсељавања Вукових предака, а, вероватно, и много доцније, и у глаголским облицима у Дробњаку изговарало *z* место *x*, а не *k* као данас, доказује и то што

у другом издању своје граматике Вук, говорећи о замени *x* на крају речи у Херцеговини, помиње само *z* као замену гласа *x* на крају заменичких и глаголских облика: *дођог, виђег, нађог, чуг* итд. (Граматички и пол. списи II, 34).

Све ово лепо показује како су и поред све блискости међусобне дробњачки и Вуков тршићки говор имали сваки свој посебни развитак, те ту треба тражити разлике у Вукову језику и данашњем дробњачком говору, уколико се оне не састоје у оним модификацијама којима се Вуков језик одликовао и од његова матерњег тршићког говора.

Јован Л. Вуковић